

LIIVIMAA MÕISAMEHED LIIVI SÕJA PERIOODIL

Andres ADAMSON

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rüütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; andres@argokirjastus.ee

On antud ülevaade Liivi sõja aegsete mõisameeste koosseisust, juhtkonnast, arvukusest ja orientatsioonist. Konkreetsete näidete varal on revideeritud ajalookirjutuses kinnistunud kujutlust mõisameestest kui müüdavatest avantüristidest ja kontrollitud hüpoteesi mõisameestest kui Liivimaa aadli iseseisvusmeelsete ringkondade relvajõududest.

Väga tugev historiograafiline traditsioon kujutab Liivi sõja aegseid Liivimaa mõisamehi südametunnistuseeta seiklejatena, müüdavate avantüristidena, “kõiksugu rämpsuna” ja “porise vahuna”. Kindlasti oligi mõisameeste hulgas igasuguseid tegelasi, kuid samas oli nende näol põhimõtteliselt tegemist (pidades silmas eelkõige juhtkonda ja tuumikut, mitte tingimata rivikoosseisu enamikku) Liivimaa maa-aadli ja vähemal määral errulastud ordurüütlike ning nende meestega: sama seltskonnaga, kelle õlul lasus varem kodumaa kaitsmine – aadlimaakaitseväega. Maa-aadel oli aga ühiskonnakiht, kel oli tollastes sündmustes enim kaotada ja kelle käitumine oli seetõttu eeldatavasti kõige vastutustundlikum. Nende huvides oli säilitada kord ja stabiilsus. Pealegi olid vasalkonnad kõikjal peale orduterritooriumi (kuid siiski ka Harjus-Virus) vähemalt reformatsioonimurrangust, s.o 1520.–1530. aastatest peale, olnud maa tegelikud valitsejad. Selle tõendiks on näiteks vasalliperekondade liikmete domineerimine toomkapiitlites.

Kui õigustatud on selles valguses palju korratud süüdistused mõisameeste aadressil? Kellest nende üksused koosnesid? Kes olid nende komandörid? Millised olid nende eesmärgid? Mis tingis mõisameeste lipkondade korduvaid poolevahtusi Liivi sõja käigus?

MÕISAMEESTE NIMETUSEST

Juba nii mõisameeste endi kui kaasaegsete poolt kasutatud nimetuski – saksa keeli *Hofleute* – kinnitab nende seost või samasust maa-aadliga. Selle *mõisamees-teks* tõlkimine – ehkki sõnasõnaline – on kokkuleppeline ja pärit ajast, mil eesti

rahvuslik ajalooteadus oli alles sündimas, vastandades end kõigele saksalikule ja saksikule. *Mõis* nimetuse osana tähendas otsekohe ka midagi negatiivset.

Võib aga tõlkida ka teisiti, näiteks *hoov-* või *kodakondsed* või isegi (võimaliku tähendusvarjundi järgi) *omad poisid*. Sõna ise polnud Liivi sõja ajal uus ja sellega oli ikka tähistatud ja tähistati veel mõnda aega hiljem ratsanikke ja ratsasõdalasi. Kroonik Christian Kelch täpsustab Ivar Leimuse tõlkes:

Kuna nad aga tahtsid olla midagi enam kui teised ratsanikud, siis ei nimetanud nad end ratsanikeks, vaid nende viisil, kes varemalt aitasid ordul toredust suurendada, Liivimaa mõisameesteks.¹

Eelöeldust ilmneb, et tähenduselt on mõisameeste Liivi sõja aegne nimetus (*Livländische Hofleute*) identne vene sõnaga *дворяне*, ‘aadlikud’; mõlemad nimetused on ka ühtmoodi tuletatud (*Hof* = *двор*). Kui näiteks Balthasar Russow kasutab mõistepaari *saksa ja rootsi mõisamehed*, tuleks viimaseid niisiis tõlkida lihtsalt ratsanikeks, esimesi aga aadlikeks või aadlimaakaitseväelasteks.

KOOSSEISUST

Selles, et mõisamehed on enamasti samastatavad aadlimaakaitsega, pole ka faktiliste andmete põhjal erilist kahtlust. Harjumaa aadli ratsateenistuses oli näiteks 1568. aastal sadakond meest ja nad kuulusid Heinrich Boismanni mõisameeste lipkonda.² Säilinud on veel munsterrollid Haapsalust 1563. aasta juulist, milles lisaks 26 jaole (*Rote*) sõduritele (kokku umbes 200–250 meest, kelle roodumeistrite (jaoulemate) seas oli nii linnakodanikke, riigisakslasi, taanlasi kui ka Läänemaa ning Virumaa ja Tartu stifti aadlikke) on ära toodud Läänemaa aadli ratsateenistuse nimekirj, kus neid mehi on otsesõnu mõisameesteks nimetatud. Vastava dokumendi pealkirigi on “Verzeichnes des Capittels vnd wiekischen Ritterschaften Hofleuth, actum Hapsel den 24. Julij Anno 1563”.³ Läänemaa aadli ratsateenistuses oli kõnesoleval ajal tõenäoliselt 1560. aastal toimunud venelaste rüüsteretke ja sellele järgnenud talurahvaülesthõusu poolt maa laastamise tõttu

¹ Kelch, C. Liivimaa ajalugu. Tartu, Eesti Ajalooarhiiv, 2004, 203–204.

² Seraphim, E. Der Feldoberst Klaus Kursell und seine Zeit: ein Bild Ehstlands in der ersten Zeit schwedischer Herrschaft. Reval, 1897, 92. Heinrich Boismann oli Curdt Boismanni, Tallinna raehärra poeg. Mitte-aadliku komandöripositsioon lipkonnas, millesse kuulusid ratsateenistuse kaudu Harjumaa aadlikud, kõneleb silmapaistvatest juhiomadustest ja teenetest. Enne Liivi sõja puhkemist teenis Boismann ohvitserina välismaal, naasis 1560. a Tallinna ja formeeris omale ratsasalga, millega astus 1561. a rootslaste teenistusse ja tõusis Klaus Kurselli alluvuses rittmeistriks. Osales 1570. a Klaus Kurselli mässus, oli seejärel a-il 1570–1577 hertsog Magnuse teenistuses, ühtlasi tema õuejunkur. Võnnu lossi kaitsmise ajal venelaste vastu 1577. a lasi lossikiriku koos u 300 inimesega vangilangemise vältimiseks õhku. Heinrich ise langes surijana vangi, tema surnukeha aeti teibasse. Vt Eesti biograafiline leksikon. (Akadeemilise Ajaloo-Seltsi Toimetised, II.) Tartu, 1926–1929, 238–239.

³ Helk, V. Zwei Munsterrullen von Hapsal und der Wiek aus dem Jahre 1563. – Ostdeutsche Familienkunde, 1988, 3, 354–359.

ainult 74 (allikas ekslikult 78) meest, millele lisandus 24 meest toomkapiitli poolt. Ka viimaseid nimetatakse dokumendis mõisameesteks.⁴

Aastavahetusest 1574/75 pärineb nimekiri Rootsi teenistusse jäänud mõisameeste kohta.⁵ Kehtivale vaerahule vaatamata valmistus Rootsi 1573. aasta lõpul Rakvere vallutamiseks venelastelt. Tallinna laevatatud Rootsi ja Šoti väeosadest piiramiseks ei piisanud, vajati ka mõisameeste abi, kes olid aga tõrksad kuhjunud palgavõlgade tõttu. Lõpuks nõustusid mõisamehed võtma raha asemel vastu 26 000 riigitaalri väärtuses hõbenõusid ja muud vara, mis Rootsi sõjakomissarid Stockholmist olid toonud ja mida mõisamehed käsitasid avansina plaanitavas sõjaretkes osalemise eest. Varasema palgavõla katteks, mis oli paisunud juba 194 108 taalrini⁶, pidid rootslased aga loovutama mõisameestele pandiks Läänemaa koos Haapsalu, Koluvere ning Lihula lossiga ja Muhu saare. Juhul kui 1574. aasta jaanipäevaks poleks võlga ära õiendatud, oleks mõisameestel olnud vaba voli müüa Läänemaa mis tahes kristlikule valitsejale peale tsaar Ivan Julma ja “Liivimaa kuninga” hertsog Magnuse, seega niisiis Taanile või Rzeczpospolitale. Lepingu sõlmimisel olid mõisameeste esindajateks Liivimaa aadlimehed Ewald Freytag (von Loringhoven), Rotger Mundes, Johann Koskull⁷ ning Hans Wachtmeister⁸ ja riigisakslane Berendt Schrantze von Gröningen ning soomlane Karl Henrikson Horn.

⁴ Võrdluseks: 1552. a koosnesid Saare-Lääne piiskopkonna sõjajõud piiskopi enda 50–70 raske-ratsanikust, aadli ratsateenistusest, linnakodanikest ning valitud talupoegadest tariväest, mille suurus on teadmata ja võitlusvõime kahtlane, ja piiskopilinnuste meeskondadest – Kuressaares u 40, Haapsalus 30 ja Koluveres 30 palgasõdurit (Tarvel, E. Feodaalse maavalduse väljaarenemine. – Eesti talurahva ajalugu, I. Tallinn, 1992, 208). 1559. a varasügisel, kui mobiliseeriti Liivimaa vägesid peatselt taasalgavaks sõjaks Moskooviaga, pani Läänemaa välja 300 “läänlast” ja 300 relvastatud talupoega (Johann Renneri Liivimaa ajalugu 1556–1561. Tallinn, Olion, 1995, 97).

⁵ Helk, V. Livländische Hofleute in Reval im Jahre 1574. – Ostdeutsche Familienkunde, 1984, 4, 268–270.

⁶ Kõrge, H. Taani-Vene vahekorid Eesti alal 1561–1576. Magistritöö (käikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus). Tartu, 1936, 79.

⁷ Liivimaa konföderatsiooni lagunedes oli Gotthard Kettleri toetaja, langes 1564. a Pärnus rootslaste kätte vangi ja astus nende teenistusse, hiljemalt 1572. a-st rittmeister. 1575. a oli Taani sõjavangis Kuressaares. 1581. a oli üks Rakvere asehaldureid, vallutas koos Caspar Tiesenhauseni ja Göran Boijega Paide. Hiljem oli Eestimaa maanõunik. Suri u 1600. a.

⁸ Hans Wachtmeister, tänini kestvale krahvisuguvõsale alusepanija, kuid nagu perekonnanimestki näha, oli tagasihoidliku päritoluga mees. Oli juba 1550. a ordu teenistuses rittmeister (Busse, K. H. v. Aus dessen nachgelassenen Papieren herausgegeben von Julius Freiherr von Bohlen. Herzog Magnus, König von Livland. Ein fürstliches Lebensbild aus dem 16. Jahrhundert. Leipzig, 1871, 86, märkus 1), seejärel üks mõisameeste rittmeistrid Rootsi teenistuses. Pärast Klaus Kurselli mässukatse nurjumist 1570. a oli ta lühemat aega ka Vene (hertsog Magnuse?) teenistuses (Lossius, J. Jürgen und Johan Uexküll im Getriebe der livländischen Hofleute. Drei Bilder aus dem livländischen Adelsleben des XVI. Jahrhunderts. II Theil. Leipzig, 1878, 137, märkus 1), ent naasis Rootsi poolele ilmselt pärast Tartu venelastelt vallutamise katse läbikukkumist 1571. a. Aadeldati 1578. a, omandas Eestis ja Rootsis mitu mõisa, ülendati Eestimaal asunud vägede välioberstiks ja lõpuks 1581. a esimese liivimaalasena isegi feldmarssaliks (mis Rootsi sõjaväeliste auastmete korrastamatuse tõttu ei tähendanud küll päris sama mis hiljem). Suri 1590. a. Suguvõsa nimi tuleb ilmselt sellest, et Hansu vanaisa Axel oli pikemat aega Kuressaare piiskopilossis vahisõdurite pealik (vahtkonnaülem, vahtmeister, “peenemalt” öeldes kindluse komandant). Muide, juba Hansu vanaisa Axel ja isa Claes olid väikemõisnikud Hiiu maal Aunakus (Õunaku). See polnud läänimõis, vaid päriseks ostenud allood, mis ei paiknenud piiskopi-, vaid ordualadel. Hansul ja tema järglastel oli Hiiu maal hiljem teisigi valdusi. Võimalik on niisiis lausa kohalik hiiu või hiiurootsi päritolu.

5. detsembril 1574 lisati veel 115 mõisamehe allkiri. Sõjakäik oli katastroofiliselt nurjunud, jaanipäevaks raha ei laekunud ja pärast mõlemapoolseid venitamis otsustasid mõisamehed 1574/75. aasta vahetusel anda Läänemaa 80 000 riigitaalri suuruse kompensatsiooni vastu üle Taani asehaldurile Saaremaal Claus Ungernile. Taani kasuks langetatud otsus viis siiski lõheni Läänemaad hallanud mõisameeste komandöride seas. Kuus rittmeistrit eesotsas Hans Wachtmeisteriga – nimetatud on veel Hartwich Leidebuhri ja Mauritz Wrangelit – teatasid, et jäävad ustavaks Rootsi kroonile, ja lahkusid leerist. Ilmselt siis kirjutatigi aasta varasemale lepingule uuesti alla, kinnitades selle tingimuste püsimist. Et hiljem oli Wachtmeisteril Rootsi teenistuses vaid üks mõisameeste lipkond (leitnandiks eelnimetatud Leidebuhr, kes langes 1578. aastal Võnnu lahingus, ja lipnikuks Wrangel; Russow ütleb, et Tallinna piiramise ajal 1577. aasta talvel oli garnisoni mõisamehi vaid sada⁹), siis peab oletama, et allkiri võeti kõikidelt vabatahtlikult või sunniviisiliselt (sest nende seas oli hertsog Magnuse toetajaid, kes alles hiljuti olid vangi langenud) Rootsi poolele jäänud mõisameestelt. Allakirjutajate seas on siinkirjutajale tuttavatest Liivimaa aadlisuguvõsadeist 3 Farenbachi (sh Dietrich Farenbach¹⁰), Lodet, Wrangelit (sh Toennis Wrangel¹¹ ja juba nimetatud rittmeister M. Wrangel), Üxküllil ja Vtermar(c)ki; 2 Dückerit, Koskulli (sh rittmeister J. Koskull), Mundest (sh rittmeister R. Mundes), Tiesenhausenit ja Treidenit; 1 või 2 Asserit (Asserey jaASSE) ja 1 Aderkas, Anrep, Berg, Bremen, Buddenbrock, Ermes, Fock, Freytag (von Loringhoven, rittmeister), Greffe, Kuddelen (Kudlin), Ledebuhr (rittmeister), Maydel (hilisem Rootsi kuninglik admiral, Eestimaa rüütelkonnapeamees ja Koluvere linnuselääni valdaja Toennis Maydel), Mekes, Orgies, Ouerdunck, Risbieter, Schulmann, Schulte, Taube, Tödwen, Vietinghof, Wachtmeister (rittmeister), Wedberg, Zoege, Ylsen ja võimalik, et veel mõne siinkirjutajale tundmatu aadlisuguvõsa esindaja. Schrantze

⁹ Russow, B. Liivimaa kroonika. Stockholm, 1967 (faksiimiletrükk Tallinn, 1993), 271.

¹⁰ Läänemaa (Haimrest) aadlik, Magnuse nõunik ja a-il 1570–1574 (võimalik, et ka hiljem) kantsler, langes 1574. a Põltsamaal Rootsi teenistuses olnud mõisameeste kätte vangi, ilmselt läks mõneks ajaks nende poolele üle, hiljem naasis Magnuse juurde.

¹¹ Oli Hertsog Magnuse õuemarssal a-il 1569?–? ja 1569. a Moskoovia saadik. Täpsemate andmete puudumise tõttu ei ole päris selge, millise T. Wrangeliga mitmest sellenimelisest Liivi sõja perioodil elanud isikust on tegu; teadmine, et ta oli Roelast, ei aita kuigivõrd. Sobiks näiteks a-il 1547–1584 (surma-aasta) allikais esinev Harju-Viru maanõunik, kes oli abielus Maya Dückeriga (Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Theil Estland. Im Auftrage des Verbandes des estländischen Stammadels bearbeitet von O. M. von Stackelberg. Bd. 1. Görlitz, 1929, 544), kes oletamisi on sama T. Wrangel, keda Tartu viimane katoliiklik piiskop Hermann II Wesel nimetab ühe peamise Tartu loovutamise süüdlasena 1558. a koos Elert Kruse, Otto Üxküllil ja Friedrich Dückeriga (Копенгагенские акты, относящиеся к русской истории. – Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1915, 4. II, nr 61, lk 124). Oletust toetab asjaolu, et õuemarssaliks määramiseks pidi vastaval isikul olema märkimisväärne varasem positsioon. Oletuslikult võis T. Wrangel Magnuse poole üle minna 1565. a Tallinna vallutamise katse ajal. Tallinna piiramise ajal a-il 1570–1571 oli ta Magnuse vägede välioberst (**Hansen, G. v.** Johann Taubes und Eilart Krauses Machinationen und die darauf durch “König Magnus” erfolgte Belagerung Revels 1570–1571 nach den Urkunden des revalsches Ratsarchivs. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Bd. III. Reval, 1887, 308) ja 1573. a tema pulmas isamees (Разрядная книга 1475–1605. Koost N. G. Savitš. Moskva, 1982, II, 2. osa, 330; allikas on nimekuju Денис Вранбех).

von Gröningen, nagu ka mitmed allakirjutanud lihtratsanikud, tõusid Liivi sõja lõpul läänimeesteks: Bilefeldt, von Hagen, von Hattingen, von Lunden, von Lübeck, von Minden, Schwarz ja Stuer (von-eesliited ei viita siin aadliseisusele, vaid päritolukohale). Allakirjutanud mitteaadlike seas oli ka Ivo Schenkenberg. Nimede järgi otsustades polnud 15–16 meest kindlasti Liivimaalt.

Erinevates dokumentides on nimetatud veel ridamisi juhtivaid mõisamehi, kes pea kõik olid aadlimehed.

Veelgi selgemalt ilmneb mõisameeste kohalik aadlitaust nende juhtide (rittmeistrite ja üksikutel juhtudel teada olevate nooremohvitseride) vaatlemisel.

Näiteks on 6. septembril 1563 loetletud endise ordumeistri, tollal juba Kuramaa hertsogi Gotthard Kettleri¹² pooltel võidelnud mõisameeste rittmeistrid: Heinrich linnusekrahv Dohna (langes peatselt rootslaste kuulist), Heinrich Vietinghof (Fietinghof) ja Gerhard Nolde¹³, kellest kaks viimast olid liivimaalased, Dohna aga Ida-Preisi hertsogkonna mõjuka suguvõsa esindaja. Peab märkima, et Kettleri mõisameeste seas oli endiste orduriütlite ja ordu palgasõdurite osakaal kindlasti oluliselt kõrgem kui Rootsi teenistuses olnud mõisameeste seas. Lisaks kasutas Kettler talle Preisimaalt appi saadetud ratsaväeosi, mida allikais samuti ratsanikeks – *Hofleute* – kutsutakse.

Toome järgnevalt näiteid veel vaid kolme kõige paremini dokumenteeritud episoodi kohta.

1565. aasta

30. aprillil 1565 said Kettleri teenistusse üle läinud endised Rootsi pooltel võidelnud ja varem Pärnus paiknenud mõisamehed reetmise ja rootslastest garnisoni kallal sooritatud julma veretöö hinnaga enda kätte Uus-Pärnu linna ja piiramise järel 9. juunil ka lossi. Sellest innustunult suundusid nad nelja mõisameeste lipkonna ja ühe hertsog Magnuse poolt Piltene piirkonna “junkrutest” moodustatud lipkonnaga Tallinna piirama. Tallinna all seistes lisandus hertsog Magnuse õuemarssali ja

¹² Gotthard Kettler sündis 1517. a paiku oletatavasti Eggeringhauseni lossis Soesti lähedal Vestfaalis. Suguvõsa oli madala, algselt mitteaadelliku päritoluga. Gotthardi samanimeline isa kuulus alamaadlisse ja oli Jülich-Bergi hertsogi nõunik (nagu ka Gotthardi vend Johann), ema oli Sibylle von Nesselrode. Gotthard astus 1537. või 1538. a Saksa Ordusse, teenides esialgu Kölni peapiiskopi Hermann von Wiedi õuejunkruna. Tema vend Wilhelm valis vaimulikukarjääri ja oli a-il 1553–1557 Münsteri piiskop. Gotthardi Liivimaale saabumise aeg pole teada. A-il 1551/52–1554 oli ta Võnnus *Schäffer* (varustusülem), a-il 1554–1558 Dünaburgi (Daugavpils) komtuur ja a-il 1558–1559 Viljandi komtuur. Juhtis mitut ordu diplomaatilisist missiooni Saksa- ja Leetu, esindas ordus Poola-Leedu orientatsiooni, tõustes vastava kildkonna liidriks. Liivi sõja puhkedes valiti esmalt ordumeistri koadjuutoriks ja 1559. a ordumeistriks. Orientatsioon Poolale-Leedule viis 1561. a Vilno alistumislepinguni ja 1562. a Kuramaa ning Sengallia hertsogkonna moodustamiseni, mille pärilikuks hertsogiks sai Kettler. 1566. a abiellus Mecklenburg-Güstrowi printsessi Annaga. See abiellu markeeris ühtlasi Kettleri rahusõlmimist Läänemere ruumis mõjuka Mecklenburgi dünastiaga, kellega olid ta suhted teravnenud seoses Riia koadjuutori Christophi võimuhaaramisafääriga 1563. a. Üleväina-Liivimaal oli ta 1566. a-ni kuninglik asevalitseja, kuid tagandati siis vist õigustatud reetmiskahtlustuste tõttu ja ta minetas senise mõju. Gotthard Kettler suri 17.5.1587 oma residentsis Miitavis (Jelgavas) u 70-aastasena.

¹³ **Lossius, J.** Jürgen und Johan Uexküll im Getriebe der livländischen Hofleute, 93.

nõuniku Johann Üxküll¹⁴ lipkond. E. Seraphim oletab, et viimane koosnes Läänemaa aadlikest, kes kuningas Erik XIV vastu üles olid tõusnud.¹⁵ Nii tühiste jõududega (u 1000 meest) ette võetud avantüür ei saanud kaua kesta ja mõisamehed löödi peagi tõsiste kaotustega Tallinna alt minema. Kogu üritus oli ilmselt rajanenud ootusel, et tallinlased või vähemalt sealsed mõisamehed Rootsi võimu vastu üles tõusevad. Tallinna all on nimetatud järgmisi rittmeistreid: Heinrich Dücker¹⁶, Bernd Höwelen, Friedrich Schwarzhof ja Cyriacus van Hartz.¹⁷ Üks kahest viimati nimetatust oli hertsog Magnuse Piltene lipkonna komandör, puudu on üks nimeliselt teadmata rittmeister ja J. Üxküll. Juba Pärnus oli surma saanud riigisakslasest rittmeister Cuntz vom Ende, Kettleri Kuramaa lipkonna pealik. Siin loetletud seitsmest nimest (k.a Oldenbockum) ei kuulunud Liivimaa põlisaadlisse kolm: Oldenbockum¹⁸ ise,

¹⁴ Oli põlise vasallisuguvõsa Tartumaa harust (Mönistest), kellele kuulus hulk mõisaid ja kes hiljem oli Vigala Jürgen Üxküll ametlik pärija. Esineb allikais a-il 1531–1586. Õppis a-il 1533–1534 Heidelbergi ülikoolis, oli seejärel aastaid Taani kuninga Christian III teenistuses. Abiellus Magdalena Tiesenhauseniga. Hertsog Magnuse Liivimaale saabudes oli a-il 1560–1571 tema õuemarssal ja nõunik. 1565. a juhatas läänemaalaste lipkonda Tallinna all. Lahkus Magnuse teenistusest augustis 1571 vastastikusel kokkuleppel. A-il 1576–1579 oli Taani asehaldur Saaremaal ja 1579. a maanõunik. Suri 1586. või 1587. a (**Taube, M. v.** Die Uxkull. Genealogische Geschichte der Gesamtfamilie von Uxkull [Stammhaus Schloss Fickel]. 1229–1936. II Theil. Tallinn, 1936, 173–174; **Taube, M. v.** Die Uxkull. Genealogische Geschichte der Gesamtfamilie von Uxkull (1229–1954). III Theil. München, 1955, 282).

¹⁵ **Seraphim, E.** Der Feldoberst Klaus Kursell und seine Zeit, 72. Peab tõesti rõhutama 1563. a rootslaste poolt vallutatud Läänemaa aadli algset Rootsi-vaenulikkust. Liivi sõja lõpuaastail ja järel jäeti seetõttu rida sealseid sõjasegadustes ellu jäänud suguvõsapid Rootsi krooni poolt osast või kõigest oma mõisatest ilma. Näiteks Üxküllide Vigala-haru meesliini hääbudes (1575) võeti nende praktiliselt kogu Vigala kihelkonda hõlmav hiigelvaldus riigile, mis aga, tõsi küll, anti 1579. a suguvõsa kõrvalliini esindajale, kes oli võidelnud Rootsi poolel. Üxküllide sugulased Farensbachid, kelle pea sama suured valdused paiknesid naabruses, Märjamaa kihelkonnas, jäid ilma osast mõisatest.

¹⁶ Heinrich Dücker Triigist oli Klaus Kurselli lipkonnas leitnant, hiljem ühe mõisameeste lipkonna rittmeister, läks 1563. a u 300 mehega alul Taani ja seejärel G. Kettleri teenistusse üle (**Arnell, S.** Bidrag till belysning av den baltiska fronten under det nordiska sjuårskriget 1563–1570. Stockholm, 1977, 14). Oli a-il 1565–1568 Pärnu mõisameeste väga aktiivne juht kuni oma langetamiseni lahingus rootslaste ja Harju mõisameestega (**Russow, B.** Liivimaa kroonika, 166).

¹⁷ **Lossius, J.** Jürgen und Johan Uexküll im Getriebe der livländischen Hofleute, 100–101.

¹⁸ C. Oldenbockum või õieti pigem Jasper Altenbockum sündis u 1535. a Kleve hertsogkonnas Reinimaal, pärit suguvõsast, mis oli varemgi Liivi ordule liikmeid andnud. Isa suri peagi; tema pärand läks neljast vennast vanimale, kaks järgmist valisid väimulikukarjääri ja noorim, Jasper, astus 1555. a Saksa Ordusse. 1556. a oli ta juba Liivimaal, näidates Liivi sõja puhkedes, et on sündinud sõdur ja juht. 1558. a võttis ta Paide garnisoni juhtimise kriisiolukorras üle, kaitses 1558. ja 1560. a visalt Paidet ülekaaluka Vene piiramisväe vastu. Oli hiljem samas 1562. a-ni komandandiks. A-il 1560–1561 oli ta ühtlasi Tallinna ordulossi ülemaks (teda on vahel nimetatud ka Paide ja Tallinna viimaseks komtuuriks, kuid Järvas polnud sellist ametikohta ja ka Tallinna puhul on see arvatavasti liialdus – ja kui mitte, siis oli ametikoht juba nagunii sisutuks muutunud), kuid pidi selle 1561. a pärast kolmenädalast piiramist rootslastele loovutama. Orduriigi likvideerudes läks 1562. a Gotthard Kettleri teenistusse. Langes 30-aastasena suurtükikuulist lahingus rootslastega Koluvere lähedal Sipa küla juures 30. augustil 1565 (Ritterbrüder im Livländischen Zweig des Deutschen Ordens. Herausgegeben von Lutz Fenske und Klaus Militzer. [Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte. Bd. 12.] Köln; Weimar; Wien, 1993, 84–85). Vt tema kohta ka **Greiffenhagen, T. W.** Caspar v. Oldenbockum und seine Waffenthaten. – Beiträge zur Kunde Liv-, Est- und Kurlands. Bd. II. Reval, 1874–1881.

vom Ende ja Hartz. Ülejäänud olid liivimaalased, põhiliselt Eesti alalt. Tänapäeval on neist ehk tundmatuim nimi Schwarzhof (ka Schwarthof), kuid seegi oli kohalik aadlisuguvõsa, mille esindajad olid 14. sajandil vasallid Riia stiftis, alates 15. sajandist Saares-Läänes ja Virumaal, üks ka Tallinna kodanik.¹⁹

Balthasar Russowi mõjukas seisukoht

Rootsi võimu all elanud ja rõhutatult Rootsi-meelne ning aadlivaenulik tallinlane Balthasar Russow kirjutab mõisameeste koosseisust ja plaanidest sellesama 1565. aasta episoodiga seoses nii:

Sellepärast kogus ta [Oldenbockum] salga noori Liivimaa junkruid ja mõningaid Tallinna ja teistegi kohtade kodanikupoegi ühes nende välismaalastest sõpradega ning kutsus neid üles, kaitsma oma vana Liivimaa priiust (peaaegu oleksin ütelnud: omavoli), mis neil vana valitsuse juures ilma mingi järeelvalveta oli olnud.²⁰

Tsiteeritud lõiku on ikka tõlgendatud nii, et mõisamehed olid vaid oma erahuvid eest väljas ja nii Russow kui teda ümber jutustavad hilisemad kroonikud võimendavad taolist tõlgitsemisvõimalust. Mõisamehed olevat kaitsnud oma mõisu ning privileege ja püüdnud neist ümbritsevas kaoses päästa, mis päästa annab. Arusaamatuks jääb aga, miks see iseenesest halb pidanuks olema ja milliseid mõisu ning miks kaitsesid linnakodanikest mõisamehed. Miks mõisamehed alatasa just rootslastele selja pöörasid, ehkki Rootsi kroon oli ju kinnitanud kõik rüütelkonna privileegid ja aadli valdusõigused?

Tõepoolest oli Pärnus paiknenud mõisameeste üheks (ja mine tea, võib-olla tõesti peamiseks) motiiviks olnud Rootsi krooni kuhjunud palgavõlg neile, mille tõttu lahkus neist enamik teenistusest ja suundus Kettleri poolele, seejärel aga valmistas oma veel Pärnusse jäänud seltsimeestega ette linna vallutamise.

Ometi võib tsiteeritud lõiku ka teisiti mõista: ühelt poolt mõisameeste loosung *Liivimaa priiust* ja teiselt poolt nende poliitilises vastasleeris olnud Russowi sapine kommentaar (*omavoli, mis neil vana valitsuse juures ilma mingi järeelvalveta oli olnud*). Mõlemad pooled võisid seejuures oma väljaütlemistes siirad olla. Miks peaks üldse arvama, et tollase Liivimaa ühiskonna kandvaim ja tegelikult veel ainus säilinud Liivimaad kooshoidev jõud (sest ordu ja katoliku kirikuorganisatsioon olid juba minevik) – põline maa-aadel – kodumaale tingimata halba soovis ja poliitilistes oludes halvemini orienteerus kui Tallinna raad, mille otsuste õigsuses kahtleb Russow ainult siis, kui need Rootsi krooni tahtega vastuollu sattusid? Liivimaa oli kujunenud olukorras tervik veel ainult aadli ühtsete eesmärkide ja kokkuhoidmise mõttes – niivõrd, kuivõrd seda veel järel oli. Mõistagi on arusaadav, et Rootsi-meelsest ja aadlivaenulikust vaatepunktist oli kõik teisiti:

¹⁹ Ritterbrüder im Livländischen Zweig des Deutsches Ordens, 588.

²⁰ **Russow, B.** Liivimaa kroonika, 156.

mõisamehed ja Eestimaa aadli enamik jõudsid ju Liivi sõja jooksul kolmel korral Rootsile selja pöörata.

Tsiteerime edasi:

Selleks tahtsid nad maalt välja ajada Rootsi valitsuse /.../ ja Tallinna linna oma võimu alla võtta. /.../ Kuna nad aga teips mitte väga tugevad ei olnud ja neil rootslasi karta tuli, siis tõmbasid nad ja said enda poole ühe salga oma kaaslasi, Liivimaa noorjunkruid ja kodanikupoegi, kes just rootslaste sõbrad ei olnud, ja sõdisid Tallinna linnaga sellepärast, et see oli Rootsi alla läinud. /.../ Sel ajal olid paljud liivimaalased säärase pimedusega löödud, et nad Tallinna linna vastu sõdisid ja omaenda isamaad riisusid ning Rootsi kuningat taga kiusasid ega arvanud muud, kui et igamees peaks neid aina kiitma, sest et nad rootslasi vihkavad.²¹

Ka hiljem on B. Russow mõisameeste suhtes kriitiline, rõhutades igal võimalusel nende kergemeelsust, müüdavust jne.

Toodud tsitaatidest nähtub samas:

- 1) mõisameeste rekruteerimisbaasiks olid kohalik aadel ja linnakodanikkond, mitte Liivi ordust jäänud “porine vaht” (eriti linnakodanike tugi viimasele olnuks ka mõneti imekspandav);
- 2) mõisameeste motiive võib tõlgendada patriootlikena (laskumata siinkohal vaidlustesse, kas selline määratlus – kodumaa-armastus – 16. sajandi kontekstis üldse mõeldav ja kohane on; siinkirjutanu meelest on, ja sellest on arvukalt näiteid);
- 3) toetus neile oli vähemalt esialgu suur.

Klaus Kurselli mäss

Pikaleveninud Põhjamaade seitsmeaastases sõjas (1563–1570) muutus Rootsi maksejõuetuks. 7. jaanuaril 1570 võttis Rootsi poolel olnud mõisameeste pealik Klaus Kursell²² ootamatu löögiga oma valdusse Toompea lossi – mitte kogu Toompea, vaid ainult selle Väikese linnuse – ja vangistas Rootsi kubernerit Gabriel Christiernsson Oxenstierna. Põhjuseks olid kuhjunud palgavõlad talle ja tema

²¹ Russow, B. Liivimaa kroonika, 156–157.

²² Klaus Kursell pärines vanast Liivimaa vasallisuguvõsast, millel väidetavalt olid normanni juured (nimekujud mujal Courcelles, Courcil, Courselle, Churchill; vt **Seraphim, E.** Der Feldoberst Klaus Kursell und seine Zeit, 1). Sündis Kursis (kohanimi on tulnud Kursellide nimest). Isa Jürgen oli a-il 1544–1550 (vahetult enne Elert Kruset) Tartu stiftifoogt, ema – Ebba Üxküll. Alates 1561. a-st oli Klaus mõisameeste rittmeister Rootsi teenistuses. A-il 1564–1566 viibis ta oma väesalgaga Rootsis, osaledes seal sõjategevuses Taani vastu. A-il 1567–1570 oli Kursell juba kõigi Rootsi teenistuses olnud mõisameeste lipkondade üldjuht. 1567. a alul sooritas Kursell retke Lemsalu alla ja üritas veenda Riiat Rootsi alamlusse tulema, kuid sõjakäik lõppes hävitava lüüasaamisega poolakatelt-leedulastelt Ruunavere lahingus. Lüüasaamise ühe tagajärjena taandati uue kuninga Johan III ebasoosinguks olnud asevalitseja Henrik Klasson Horn ainult tsiviilasehalduriks ja Kursell tõusis kõikide Rootsi vägede välioberstiks Liivimaal. 1568. a tegi ta rüüste-rette Saaremaale ja sõlmis hertsog Magnuse esindajatega lokaalse vaherahu. Talle läänistati Lihula. Klaus Kursell hukati nurjunud mässu järel Tallinnas 3. juunil 1570 (Eesti biograafiline leksikon, 248–249).

kolmele²³ lipkonnale. Võiks nii öelda, et tal ei jäänud muud üle. Tema mehed olid rahulolematud ja võlgades. Rootsi kroon nägi aga lahendust hoopis selles, et kõik nurisevad mõisamehed toimetada Liivimaalt taas Rootsi sõjatandrile, kus osa neist oligi juba aastail 1564–1566 viibinud. Rootsi suundumine muudeti eeltin-gimuseks, et üldse palka kätte saada. Toompea loss hõivati niisiis tagatiseks, et palgavõlg lõpuks likvideeritakse, ilma et selleks peaks kodumaalt lahkuma.

Ärevusse sattunud raad vahendas kiiruga kokkuleppe, millega kuberner vabas-tati, loss pidi aga jääma Kurselli kätte järgmiste nelipühadeni, milliseks ajaks oodati kuningas Johanilt võlgu oldavat summat või mingit muud pädevat lahendust.

Nüüd küsimused. Kas palgavõlg oli mässu ainus motiiv või oli siin veel midagi? Klaus Kursell oli Tartu stifti aadlik – nagu ka parasjagu tsaar Ivan Julma nimel Liivimaa rüütelkondade ja linnade raadiga läbirääkimisi pidanud endine Tartu stiftifoogt Elert Kruse ja tolle paarimees, endine Tartumaa meeskohtunik ja stifti-nõunik Johann Taube. Kas on usutav, et viimased, istudes pikki kuid Rakveres ja saates veenmiskirju kõikidele olulisematele adressaatidele, jätsid oma tähelepanuta mõisameeste pealiku Kurselli, kes oli lisaks kõigele Elert Kruse sugulane? Klaus Kurselli vend Christoph²⁴ oli Saare-Lääne toomherra ja hertsog Magnuse nõunik. Veel mitmel Kurselli sugulasel ja hõimlasel oli läänivaldusi Lääne- ja Hiiumaal, mida võis vaadelda juriidiliselt Magnusele kuuluvatena. Kursell oli 1568. aastal Saaremaal taanlastega läbirääkimisi pidanud ja hertsog Magnusega vaherahu sõl-minud, arvatavasti ka oma venna Christophiga kohtunud.

Järgnenud sündmuste tempo viitab siiski pigem sellele, et vähemalt Magnusega polnud Kursellil eelnevat kokkulepet. Puhtfüüsiliselt oleks hertsog Magnus või-nud kokkumängu korral Tallinnas toimunud teada saada ja sellele reageerida juba 9.–10. jaanuaril; tema tegelike sammudeni olukorra ärakasutamiseks läks aga neli nädalat. Kurselli konspiratsioon Taube ja Krusega näib selles valguses tõenäolisem. Viimaste andmetele tuginedes väitis hertsog Magnus oma hilisemates, Tallinna piiramise ajal kirjutatud läkitustes, et Tallinna esindajad (Konrad Dellingshausen, Friedrich Sandstede, Dietrich Kawer ja endine mõisameeste rittmeister Heinrich Rut(h)e) andsid läbirääkimistel Taube ja Krusega Rakveres 1569. aasta kevadel

²³ Rittmeisteri staatuses mehi oli mässajate seas rohkem kui kolm. Mässu ajal koostatud kirjadele jm dokumentidele kirjutasiid koos K. Kurselliga alla Johann Maydel, Jürgen Üxküll, Heinrich Boismann, Wolmar Taube, Fromhold Dücker, Jürgen Schwarzhof ja Hans Wachtmeister (**Seraphim, E.** Der Feldoberst Klaus Kursell und seine Zeit, 110). Kõik nimetatud mehed peale Tallinna raehärra poja Boismanni ja segase päritoluga Wachtmeisteri (väikemõisniku poeg Hiiu-maalt) kuulusid Liivimaa põlisaadlisse.

²⁴ Klaus Kurselli vend Christoph oli Saare-Lääne toomherra ja läks 1560. a hertsog Magnuse tee-nistusse, olles “Liivimaa kuningriigi” perioodil tema nõunik ja õuejunkur. Tema abikaasa oli Anna Tiesenhausen, kelle venna Dietrichi tütar Katharina oli Elert Kruse abikaasa. Christoph hukkus arvatavasti Võnnu pogrommis 1577. a. Tema tütar Anna oli esimeses abielus Vincenz Stubbega, kes lasi 1577. a Võnnus oma teenril end maha lasta (**Seraphim, E.** Der Feldoberst Klaus Kursell und seine Zeit, 135–137 ja tabel 1 sama teose lõpus). Abikaasa ja täiskasvanud tütre olemasolu enne surma näitab, et Christoph oli Saare-Lääne katoliiklikus toomkapiitlis luter-lane või pöördus luterlusse hiljemalt a-il 1560–1561.

lootust Tallinna alistumiseks.²⁵ Kaasaegse saksa seikleja Albert Schlichtingu sõnul oli Magnus ka Ivan Julmale oma Moskvas käigu ajal 1570. aasta juunis kinnitanud, et on astunud salasuhtesse mõnede Tallinna kodanikega, kes on lubanud linna talle üle anda.²⁶

4. veebruaril 1570 saabusid lõpuks Tallinna hertsog Magnuse kirjad nii raele kui Klaus Kursellile, milles ta palus oma saadikutele vaba läbipääsu. Raad keeldus, Kursell aga saatis otsekohe mitte ainult kaitsekirja, vaid ka sajapealise ratsasalga tulijatele Lihula juurde vastu. Lihula oli Rootsi krooni poolt Kursellile endale läänistatud ja temale ustava meeskonnaga mehitatud. Raad ei lasknud saadikuid siiski Tallinna, nii et läbirääkimised Kurselliga peeti linnast kolme penikoorma kaugusel Üksnurmel. Nüüd läks Kursell juba avalikule reetmisele. Hertsog Magnuse esindajatega lepiti kokku, et Kuressaarest saadetakse Toompea lossigarnisoni tugevdamiseks kakssada musketäri.²⁷ Kuna võis karta rootslaste katseid neid teekonnal rünnata, läkitas Kursell musketäridele vastu oma rittmeistrid Heinrich Boismanni ja Johann Maydeli²⁸ kahe lipkonna mõisameestega. Lossi meeskond nõrgenes niimoodi järsult, ehkki kõik kolm lipkonda poleks sinna muidugi mah-
tunudki.

Kuid suure reede öösel vastu vaikset laupäeva (24. märts 1570) võtsid rootslased Toompea lossi kavalusega tagasi. Klaus Kursell ja enamik tema mehi vangistati. Kursell mõisteti varsti surma ja hukati koos paari kaaslasega. Tänu Södermanlandi hertsogi Karli eestkostele sai suurem osa hiljem armu, sealhulgas tema vend Heinrich (Henrik).

Kaks säilinud mõisameeste lipkonda, mis olid Harju- ja Läänemaal küladesse hajutatud, ei näinud muud pääsu kui liikuda Vene võimualale ja astuda tsaari teenistusse. See asjaolu on kaudseks tõendiks, et Taube ja Kruse propagandal oli ka Eesti alal edu olnud või et hertsog Magnuse kavatsused tsaariga liituda olid juba üldiselt teada.

Tallinna piiramine aastail 1570–1571

Moskvas Liivimaa kuningaks kroonitud hertsog Magnusel oli Tallinna 30-nädalasel piiramisel kaasas kolm lipkonda mõisamehi – osalt noodsamad harjulased ja virulased, kes kevadel moskoviitide poolele olid pagenud, rittmeistriteks J. Maydel

²⁵ Чумиков А. Осада Ревеля (1570–1571) герцогом Магнусом. – Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1892, 2. гаа-
mat, 29, 52.

²⁶ Новое известие о времени Ивана Грозного. Ленинград, 1934, 60.

²⁷ Датский архив. Материалы по истории древней России, хранящиеся в Копенгагене. Москва, 1893, 213.

²⁸ Мõisameeste rittmeister, pärit Tartumaalt Pühajärvelt (*Wollust*). Osales Kurselli mässus, oli hertsog Magnuse teenistuses a-il 1570–1571, seejärel arvatavasti Poola-Leedu teenistuses. Suri 1574. a (?).

ja H. Boismann, kolmanda komandöriks oli riigisakslane Hans vom Zeiz. Neljas lipkond, mille eesotsas seisis Jürgen Tiesenhausen²⁹ Rannust, oli koos venelastega Paidet piirama jäetud. Hiljem lisandus Tallinna alla veel viies lipkond, mille oli Poola-Leedu võimualal Riia peapiiskopkonnas (!) moodustanud Reinhold Rosen.³⁰

Lipkondade arvu kahekordne kasv näitab veel kord ilmekalt, et Magnus oli hetkel populaarne; mõisamehi tõmbas tema poole. Kuid kust need uued lipkonnad tulid? B. Russow ütleb niisiis otse, et R. Roseni lipkond oli Riia peapiiskopkonnast.³¹ Teisal, rääkides mõisameeste nurjunud katsest 21. oktoobril 1571 Tartu venelastelt vallutada ja järgnenud sündmustest, ütleb ta:

Nõnda saadeti ka see Riia piiskopkonna aadlikkude lipkond laiali ja maksti tasa ja Hans vom Zeiz ei tahtnud ka maksmist enam ära oodata, vaid ratsutas minema.³²

Et Roseni lipkond oli vallutuskatses osalenud, osalt hävinud ja osalt pagenud, saab see käia ainult teise Tartumaal asunud, Zeizi lipkonna kohta. Ka asjaolu, et venelased pidasid endid kohustatuks lipkonnale palk välja maksta, on mõtlemapanev. Et Poola-Leedu võimualalt Magnusele vabatahtlikult appi tuldi, on eriti märkimisväärne ja tuletab meelde Riia linna kõhklusi 1567. aastal ning peapiiskopkonna rüütelkonna sepitsusi Taube ja Krusega 1569. aastal, mil nad volitasid viimaseid endid tsaari juures esindama ja Poola-Leedu vastu abi paluma.³³ Veel saabus Kuressaarest mittetäielik jalaväelipkond Magnuse saksa ja taani palgasõdureid. Lugesdes kõiki neid Magnuse enda meesteks, oli moskoviite arvestamata tema “väe” suuruseks maksimaalselt 1500–2000 meest.

Vaatamata kohale mitte ilmunud läänemaalaste seekordsele passiivsusele, oli Magnuse sõjaleeris aadlimehi kogu Liivimaalt. Mõned nimed (lisaks juba nimetatutele) on teada. Näiteks andis Magnuse vangilangenud salakuulaja Jakob Hergken Tallinnas piinamise all tunnistusi, milles teatas, et linlastest on piirajatega kirjavahetuses aadlimehed Hermann Wrangel, kelle kaks poega olid Magnuse väes, Dirick (Dietrich) Kawer, Curdt Boismann ja Heinrich Boismanni õde proua von Mart. Magnuse meestest nimetas ta Heinrich, Christoffer ning Jürgen Kurselli, Gerdt ning Johann Wrangelit, Johann Meidelit (Maydel?) ja Jürgen Farensbachi.³⁴

²⁹ Mõisameeste rittmeister, Tiesenhausenite Tartumaa-harust (Rannust), hertsog Magnuse teenistuses a-il 1570–1571. Jürgen oli eesti-soome kirjandus- ja teatrooloog Barbara von Tiesenhauseni mõrtsukast vend. Lugu vahendanud B. Russowi nõrdinud suhtumist asjasse võime aimata sellest, et ta laseb Jürgen Tiesenhausenil hiljem rootslaste, mitte venelaste käe läbi hukkuda. Tegelikult langes mees Tartu venelastelt tagasivallutamise katsel 1571. a.

³⁰ Mõisameeste rittmeister, Magnuse teenistuses a-il 1570–1571. Hukkus Tartu venelastelt tagasivallutamise katsel. R. Roseni lipkonna puhul on teada ka ülejäänud kaks ohvitseri: leitnant Georg Farensbeck (= Jürgen Farensbach) ja lipnik Fabian Tiesenhausen (**Hansen, G. v.** Johann Taubes und Eilart Krauses Machinationen, 312).

³¹ **Russow, B.** Liivimaa kroonika, 194.

³² Samas, 208.

³³ Eesti biograafiline leksikon, 238, 513.

³⁴ **Hansen, G. v.** Johann Taubes und Eilart Krauses Machinationen, 305–306.

5. märtsil 1571 toimunud eduka väljatungi ajal tapsid tallinlased teiste seas ühe Wrangeli (Tatruselt), Elert Kruse poja ja ühe Buddenbrocki Riia stiftist.³⁵ 10. märtsil kirjutas Magnuse väliooberst Toennis Wrangel linna, et vahetada vangistusest välja Hermann Buddenbrocki nimeliselt teadmata poeg ja Magnuse kuller Hans Vilde.³⁶ Veel on nimeliselt teada näiteks Moritz Wrangel³⁷ – milline täpselt mitmest samanimelisest, jääb selgusetuks (oletatavasti sama isik mõisameeste rittmeistri Mauritz Wrangeliga). Magnuse leerist põgenes omakorda linna Peter Dönhoff.³⁸

ARVUKUSEST

Vaatleme nüüd põgusalt mõisameeste arvukust, piirdudes ainult nende lipkondade arvuga (vt tabel 1). Selle kohta on andmeid suhteliselt vähe ja kõik järgnev on seetõttu suuresti oletuslik. Lisaks peame silmas pidama, et:

- 1) mõisameeste väeosad olid alaliselt vaegkomplekteeritud, ratsalipkondades ette nähtud enam kui 300 mehe asemel oli neis sageli vaid sadakond meest;
- 2) rittmeistreid oli pea pidevalt rohkem kui reaalseid lipkondi. Küllap oli mõisameeste seas palju mehi, kes endile rittmeistriaud ihkasid, ja isegi meeskondade nappides võisid formaalsed ülendamisid ju aset leida, eriti arvestades, et see tõi kaasa ka palgatõusu, mis sest et sageli formaalse – palka ei makstud lihtsalt välja.

1561. aastal oli Rootsi teenistuses umbes 1200 saksa ratsanikku, kes jagunesid viide lipkonda, rittmeistriteks olid vastavalt Klaus Kursell, Heinrich Boismann, Heinrich Rudt (Ruthe), Johan Meyer ja Valentin von Gettelt.³⁹ Kurselli lipkonna munsterrollis on millalgi enne 28. oktoobrit 1563 märgitud 326 meest.⁴⁰ Meeste ja hobuste arv oli oluliselt suurem kui rootslaste kontrolli all olnud Harjumaa (või ka kogu Põhja-Eesti) majanduslik kandevoime lubanuks alalist kohalikku ratsaväge ülal pidada, mistõttu peab oletama hilisemast ajast suuremat välismaiste palgasõdurite osakaalu lipkonnis; ka esindas rittmeistritest vaid Kursell Liivimaa aadlit – see olukord muutus peagi.

Hertsog Magnuse käsutuses oli samal ajal kolm mõisameestena käsitatavat lipkonda (Saaremaa, Läänemaa ja Piltene aadlilipkond), Gotthard Kettleri käsutuses oli 1563. aastal samuti kolm lipkonda, ilmselt osaliselt võõrkontingent. Liivimaa venelaste poolt okupeerimata territooriumist on arvestusest ilmselt väljas Riia peapiiskopkond, mille aadel suhtus Kettlerisse umbusuga ja osalt ilmselt toetas 1563. aasta alul surnud peapiiskop Wilhelm von Hohenzollerni koadjuutori, hert-

³⁵ Samas, 307–308.

³⁶ Samas, 308.

³⁷ Samas, 312.

³⁸ **Чумиков А.** Осада Ревеля (1570–1571) герцогом Магнусом, 25.

³⁹ **Seraphim, E.** Der Feldoberst Klaus Kursell und seine Zeit, 51.

⁴⁰ Samas, 57.

sog Christoph von Mecklenburgi nurjunud võimuhaaramiskatset samal aastal.⁴¹ Samas oli Kettler kõneks oleval ajal siiski Üleväina-Liivimaa asehaldur ja ka riia-maalased võisid tema lipkondades olla.

1565. aastal oli Oldenbockumil Tallinna all neli Kettleri ja kaks Magnuse lipkonda. Peaküsimuseks on, kui palju neist oli Pärnu mõisamehi. Teades, et hiljem arvestati Poola-Leedu krooni poolt Pärnus palka 400 ratsanikule ja 100 jalamehele⁴², tuleb oletada, et “pärnakaid” oli vähemalt kaks lipkonda ja et üks või mõlemad neist osalesid ka Tallinna-retkel. See haakub ka teadmisega, et pärast Pärnu kaotamist oli Rootsil varasema viie asemel kolm mõisameeste lipkonda. Kokku oli mõisamehi tollal niisiis 9 või 10 lipkonda. Seda ei pea samas nii mõistma, et 6/9 mõisameestest Kettlerit toetas. Tallinna all olid Kettleri ja Magnuse toetajad.

Gotthard Kettleri järgnenud tagandamine Üleväina-Liivimaa kohalt, poliitikast tagasitõmbumine ja tema teenistuses olnud välismaiste üksuste lahkumine tõid kaasa mõisameeste lipkondade arvu vähenemise.

1570. aastal polnud ei Kettleril ega Läänemaa ning pool Saaremaad rootslastele kaotanud ja finantsraskustes Magnusel enam olulisi relvajõude, kuid säilinud olid Pärnu mõisamehed (teoreetiliselt kuni kaks lipkonda) ja Rootsil oli Tallinnas endiselt kolm lipkonda. Kurselli mässu mahasurumise käigus vangistati üks lipkond rootslaste poolt, jäädes hiljem ümberformeerituna nende poolele, kaks page-

⁴¹ Volmari (Valmiera) maapäeval 1546. a olid Liivimaa maahärrad ja seisused otsustanud, et Saksa riigivürstidünastiate liikmeid ei tohi Liivimaal ametisse valida. See meede pidi kaitsma Liivimaa terviklikkust ning iseolemise jätkuvust ja oli suunatud eelkõige Riia peapiiskopi Wilhelmi ambitsioonide vastu oma peapiiskopkond ilmalikuks vürstkonnaks muuta. 1554. a vaid 17-aastasena vastu ordu tahet ja Volmari kokkulepet Riia peapiiskopi koadjuutoriks valitud ja sellega koadjuutorivaenuse (1555–1557) vallandanud hertsog Christoph sõlmis 1562. a Rootsis Erik XIV-ga liidu ja kihlus kuninga poolõe printsess Elisabetiga. Rootsit huvitas eelkõige Riia linn. Selle vallutamiseks laevutati kohale nii elavjõudu kui piiramissuurtükke ja saadeti Tallinnas paiknenud väed Riia maale. Juhtumisi oli aga just Leetu jõudnud Poola-Leedu kuninga Sigismund II Augusti käsul värvatud arvukas saksa palgavägi, mis nurjas kõik liitlaste kavatsused. Christoph alistus ürituse ebaõnnestumise järel vastsele Kuramaa hertsogile Gotthard Kettlerile ja pidi kuus aastat (a-ni 1569) Poolas vangistuses veetma, misjärel loobus kõikidest pretensioonidest Liivimaale ja suundus kodumaale Mecklenburgi. 1581. a abiellus ta 18 aastat pärast kihlust küll lõpuks Elisabetiga, ei naasnud aga enam kunagi Liivimaale, ehkki sekkus 1577. a veel kaudselt siinsetesse sündmustesse. Tal oli veel teinegi abielu ja ta suri 1592. a Ratzeburgi piiskopkonna administraatorina (Eesti biograafiline leksikon, 237). Tema vanem vend, Mecklenburgi hertsog Johann Albrecht, oli olnud peamisi Liivimaa toetajaid Saksa riigipäevadel, eriti Augsburgis 1559. ja Speyeris 1560. a (Доннерт Э. Россия и Балтийский вопрос в политике Германии 1558–1583 гг. [Исторические Записки, 76.] Москва, 1965, 179–180). Christophi vangistuse ajal käis Johann Albrecht 1564. a Preisimaal (Доннерт Э. Россия и Балтийский вопрос, 206), kus saavutas Hohenzollernite ja Gotthard Kettleriga osalise leppimise. Lähemalt vt Christophi kohta **Bergengrün, A.** Herzog Christoph von Mecklenburg, letzter Koadjutor des Erzbistums Riga: Ein Beitrag zur livländischen und mecklenburgischen Geschichte. Reval, 1898.

⁴² **Leimus, I.** Das Münzwesen Livlands im 16. Jahrhundert (1515–1581/94). (Stockholm Studies in Numismatics, 1.) Stockholm, 1995, 55.

sid Vene võimualale. Aastail 1570–1571 oli Magnusel Tallinna ja Paide all viis lipkonda, sealhulgas kaks Riiamaalt ja hulk Pärnu mõisamehi. Arvatavasti paiknes ühe lipkonna jagu mehi endiselt Pärnus. Tallinna piiramise nurjumise järel paigutati kaks lipkonda (Boismanni ja Maydeli oma) Põltsamaale, üks (Tiesenhauseni oma) Järvasse ja kaks (Roseni ja Zeizi oma) Tartumaale.

Kruse ja Taube poolt ette võetud Tartu venelastelt vallutamise katses osalenud R. Roseni lipkond hävis suures osas. Roseni üksuse riismed põgenesid leedulaste manu, s.o kodudesse, tagasi Riia peapiiskopkonda. Zeizi lipkond oli nüüd vene-
laste silmis samuti ebausaldusväärne, kes maksti kinni ja saadeti laiali. Rootsi väepealik Karl Henriksson Horn langes Ubakalu külas ootamatult kaela samuti Tartus hukkunud Tiesenhauseni lipkonnale, mida nüüd kamandas Reinhold Üxküll Koselt (kes nähtavasti oli lipkonnas varem leitnant või lipnik), ja kes saatis kadunud rittmeisteri mehed koos uue pealikuga enamikus samuti teise ilma.⁴³ Ka Boismanni ja Maydeli mehed läksid seepeale enamikus laiali, valdavalt Rootsi teenistusse tagasi, osalt aga ilmselt Pärnusse, kus mõisameeste “riik” püsis 1575. aastani.

Muide, ei saa täielikult välistada ka hertsog Magnuse Tartu vandenõus osalemist või vähemalt sellest teadlik olemist. Arvestades eriti talle lähedase Üxküllide-Tiesenhausenite-Rosenite abieluliidu liikmete osalust väljaastumises⁴⁴, ei saa tema kursisolemist välistada. 1570. aasta Stettini rahutingimuste valguses peaks ka oletama, et ta võis vähemalt mõelnud olla, kuidas tsaari alamlusest lahkuda. Siiski, kui ta asjast ka teada võis, oli ta jäänud äraootavale seisukohale.

Et Moskoovia poolelt oli oodata repressioone ja Poola-Leedu olukord oli Sigismund II Augusti surmaga juulis 1572 alanud pikaajalise interreegnumi tõttu väga segane, läks suur osa mõisamehi edaspidi taas Rootsi poolele, kus ka kõik ilma igasuguste karistuste või piiranguteta vastu võeti. Kindlasti mõjutas otsuseid ka Tallinna piiramise ajal, 13. detsembril 1570 sõlmitud Stettini rahuleping, mis lõpetas Põhjamaade seitsmeaastase sõja ja milles hertsog Magnuse sobing tsaariga karmilt hukka mõisteti. Rootsi kontrolli all olnud Liivimaa alad pidid peagi rahalise kompensatsiooni vastu Saksa-Rooma keisrile üle antama, mida hiljem siiski

⁴³ B. Russow paigutas selle üllatusrünnaku ajaliselts Tartu vallutuskatses ettepoole, et lasta ka tema poolt õe mõrtsukana hukka mõistetud Jürgen Tiesenhausenil rootslaste käe läbi hukkuda. See on hea näide sellest, kui vabalt käis Russow faktidega ümber. Kroonik Salomon Henningi kirjeldus ei jäta küll mingit kahtlust, et õine veresaun toimus pärast Tartu avantüüri ja et Tiesenhausen oli sellal juba langenud (**Henning, S.** Livländische Churländische Chronica. – Scriptores rerum Livonicarum, II. Riga; Leipzig, 1848, 52a–53a). Tartu sündmuste järel põgenesid selle ellujäänud osalised põhiliselt Poola-Leedu ja Kettleri võimualale – nii et küllap teadis seekord G. Kettleri kantsler ja nõunik S. Henning paremini.

⁴⁴ Nt Magnuse teenistusest vastastikusel kokkuleppel augustis 1571 lahkunud õuemarssal ja nõunik Johann Üxküll Mõnistest Tartu stiftis oli abielus Magdalena Tiesenhauseniga, tema vend Otto (hilisem Harju maanõunik ja Rootsi “feldmarssal”) aga Reinhold Roseni tütre Alitaga (**Taube, M. v.** Die Uxkull, II, 173–176). Tõsi, mitme ühenimelise isiku samaaegse eksistensti tõttu pole võimalik kinnitada, et tegemist on mõisameeste rittmeistrite J. Tiesenhauseni ja R. Roseni õdede või tütardega (ilmselt mitte), küll aga sugulastega. Nimetatud suguvõsade vahel oli palju ristsidemeid.

ei juhtunud. Peatselt oli Rootsi teenistuses juba kuus lipkonda mõisamehi.⁴⁵ Lipkondade arvu kasv on osalt seletatav ka Rootsi ja Venemaa vahelise sõjategevuse ägenemise ning laienemisega, millega jäi senisest enam aadlikke elatiseta või sunniti oma elukohast lahkuma.

1572. aasta talvel hakkas Jürgen Farensbach⁴⁶ Liivimaal tsaari teenistusse ratsaväelasi koguma. Tal õnnestus neid kokku ajada lipkonna jagu⁴⁷ ja hiljem moodustasid nad ilmselt hertsog Magnuse jõudude tuumiku.

⁴⁵ Rootsi sõjajõud koosnesid 1573. a 9500 mehest kodumaistest (Rootsi-Soome) vägedest, kes jagunesid 8 ratsa- ning 20 jalalipkonna, suurtüki- ja mereväe vahel. Välismaist palgaväge oli samas 6 lipkonda saksa ratsanikke (mõisamehed), 2 lipkonda šoti ratsanikke ja 4 lipkonda šoti jalaväge (**Kujanen, H., Landgrén, L.-F.** Itärajan variatit 2: 1500-luku. Keuruu, Schildts, 2004, 119–120).

⁴⁶ Eluaastad 1551/52–1602. Pärines vanast Liivimaa aadlisuguvõsast, kellel oli mõisu eriti Saares-Läänes (ka Jürgeni kodumõis Nõlva asus Läänemaal). Farensbachid olid koos oma sugulaste Ühküllidega mõjukaim Läänemaa suguvõsa. Jürgen oli Klaus Kurselli õepoeg. Ta teenis onu alluvuses Rootsi väes, osales onu mässus ja pääses Toompea lossi tagasivallutamisel rootslaste poolt napilt põgenema. Seejärel pages ta venelaste võimualale, vangistati alul, astus aga siis nende (või Magnuse?) teenistusse. Tallinna piiramise ajal a-il 1570–1571 oli ilmselt Reinhold Roseni lipkonnas leitnandiks. Juhatas alates 1572. a-st mingi aja vältel mingit hulka saksa ratsanikke võitlustes tatarlastega (Vene teenistusraamatutes – разрядные книги – esineb ta nime all Юрий Францбек), osales 1572/73. a Ivan Julma ja Magnuse sõjakäigus Paide alla, naasis siis Liivimaale (väidetavalt põgenes tatarlaste alade kaudu Habsburgide valdustesse ja sealto koju) ja astus 1575. a ooberstina Taani teenistusse. Tegi kiiresti hiilgavat karjääri, tõusis Taani õuemarssaliks ja talle läänistati Saaremaa. Frederik II loal osales ta Rzeczpospolita kuninga Stefan Batory kampaaniates Moskoovia vastu (1579–1582), mille eest too omakorda läänistas talle pärusvalduseks varem Magnusele kuulunud Karksi, määras pensioni ja pakkus Võnnu vojevoodi ametikohta. Sellest tekkis huvide konflikt (tema enda meelest mitte) ja tüli kuningas Frederikuga. Pärast hertsog Magnuse surma 1583. a puhkes Taani ja Rzeczpospolita vahel Piltene stifti pärast sõjaline konflikt, milles Jürgen oli eriti kahemõttelises olukorras. 1584. a võttis Frederik Saaremaa läänistuse riigile tagasi. Nüüd üritas Jürgen Saaremaad jõuga endale hoida, kuid kohaliku aadli poolt toetatud mäss kukkus läbi. Hiljem oli ta Võnnu vojevoodiks, sai teenistusläänidena ka Tarvastu ning Ruhja staarostkonnad ja hukkus teeneka ja maineka mehena Rootsi-Poola sõjas Viljandi vallutamisel. Arusaamatuks jääb, miks rändab raamatust raamatusse müüt tema Kurselli mässu eelsetest sõjalistest teenetest. Küll olla ta õppinud sõjakunsti Rootsis, küll teeninud Prantsusmaal hugenottide sõdades admiral Coligny käe all, küll Saksa-Rooma keisri väes Ungaris türklaste vastu ja küll Madalmaade vabadussõjas hispaanlaste vastu. Seiklejaverrega mees võis varases nooruses ju tõesti välismaal viibida ja hiljem selliseid muinaslugusid jutustada, kuid Kurselli mässu ajal oli Jürgen napilt 18-aastane. J. Farensbachi elulugu vt **Schiemann, Th.** Charakterköpfe und Sittenbilder aus der baltischen Geschichte des sechszehnten Jahrhunderts. Mitau, 1877; Hamburg, Mitau, 1885.

⁴⁷ Christian Kelchi järgi *mitu lipkonda* (**Kelch, C.** Liivimaa ajalugu, 227), mis pole usutav. 1572. a kampaania ajal tatarlaste vastu Okaa jõe joonel ja Moskva all oli J. Farensbachil vaid 100 meest (**Буганов В. И.** Документы о сражении при Молодях. – Исторический архив, 1959, 4, 173, 175). Tõsi, samas nimetatakse veel *narvalasi 100 meest* Vassili Šarapovi juhtimisel, 200 sakslast, samuti Narvast kellegi Karluse juhtimisel, ja kedagi Viljandi teenistuslast oma meestega (**Буганов В. И.** Документы о сражении при Молодях, 173). Teisal: *Suures polgus pealik Juri Frantsbekiga 100 sakslast, aga pealikuks on neil Atalõk Kvašnín ja Rugodivi (Narva) ja Jurjevi (Tartu) sakslasi koos nende pristavitega 200 meest* (**Буганов В. И.** Документы о сражении при Молодях, 175).

1574/75. aasta vahetusel läksid viis Rootsi teenistuses olnud lipkonda Taani teenistusse ja andsid viimasele üle Läänemaa (vt eespool). Nende palgaküsimus jäi aga lahendamata. Saaremaa asehaldur Claus Ungern kutsus kõiki Haapsalu, Lihula ja Koluvere mõisamehi 1575. aasta jaanipäevaks Kuressaarde, et neile lepingujärgne võlg tasuda, saatis aga ühtlasi Tallinna sõna, et kõik, kellele mõisamehed võlgu on, samuti kohale ilmuksid. Kui siis mõisamehed saabusid, arvestati neilt kõigepealt maha kõik kulud, mida nad oma Läänemaal viibimisega maakonnale ja selle elanikele olid tekitanud. Siis oli võlausaldajate kord. Õnnetud mõisamehed ei saanud kokkuvõttes enamikus mitte midagi või pidid veel juurdegi maksma. Selle tulemuseks oli Läänemaa mõisameeste kui organiseeritud sõjalise jõu olemasolu lakkamine. 1576. aastal ei avaldanud nad moskoviitidele mingit nimetamisväärset vastupanu ja loovutasid ilma otsese sõjalise vajaduseta kõik Läänemaa lossid, sealhulgas kaitseks hoolega ettevalmistatud Haapsalu.

Juba enne seda, 1575. aastal läksid Taani alamlusse ka Pärnu mõisamehed. See ei päästnud aga linna piiramisest Vene vägede poolt ja alistumisest. Ehkki soovijad võisid alistumistingimuste kohaselt lahkuda, lakkasid ka suuri kaotusi kandnud Pärnu mõisamehed nüüd sõjalise jõuna olemast.

Nende sündmuste järel säilisid vaid Rootsi ja hertsog Magnuse teenistuses olnud vähesed mõisameeste väeosad. Pärast venelaste suurretke Üleväina-Liivimaale 1577. aasta suvel ja pogromme Magnuse poolele läinud aadli ja linlaste kallal võib ka Magnuse mõisamehi hävinuiks lugeda. Poola-Leedu ega Taani poolel ei esinenud mõisamehed edaspidi kuni Liivi sõja lõpuni enam kordagi omaette jõuna, ehkki aadlimaakaitsevaelasi kasutati loomulikult edaspidigi. Rootsi poolel

Tabel 1. Mõisameeste lipkondade oletatav arv Liivi sõja erinevate osapoolte teenistuses

	1561–1564	1565	1566–1569	1570–1571	1572–1574	1575	1576–1577
Rootsi	5	3	3	0–1	6	1	1
Kettler	3	4–5 ⁴⁸	–	–	–	–	–
Magnus	1–3	2	0–1	5 + 1 ⁴⁹	1 + 1	1 + 1	1 + 1
Taani	–	–	–	–	–	(6–7) ⁵⁰	–
Moskoovia	–	–	–	vt Magnus	vt Magnus	vt Magnus	vt Magnus
Pärnu mõisamehed	–	vt Kettler	2	1–2	1–2	vt Taani	–
KOKKU	9–11	9–10	5–6	6–10	8–10	2–3 (8–10)	2–3

⁴⁸ Sh 2 Pärnu lipkonda.

⁴⁹ + 1 = Piltene aadlilipkond. Selle korduv esiletoomine tabelis on õigustatud asjaoluga, et kaua vormiliselt neutraalne Piltene stift püsis sõjast peaaegu puutumatuna ja nimetatud lipkond arvestatava sõjalise jõuna veel sõjategevuse ajal Piltene stiftis pärast hertsog Magnuse surma a-1 1583–1585 ühelt poolt vormiliselt Taani (sisuliselt piltenelaste endi), teisalt Poola-Leedu vahel.

⁵⁰ Rootsi poolelt üle tulnud 5 lipkonda ja Pärnu mõisamehed (1–2 lipkonda), kes kõik peatselt hävitati või hajutati.

säilis H. Wachtmeisteri alakomplekteeritud lipkond, kuid püsisid ka usalduskriis mõisameeste vastu ja rahapuudus. Mõisameeste asemel hakkasid Rootsi võimud rakendama laiemalt hoopis eesti talupoegadest moodustatud üksusi. Taoline poliitika jäi paariks aastakümneks püsima ka pärast Liivi sõja lõppu. Näiteks 1584. aastal oli Eestimaa aadlilipkonnas kõigest 165 ratsateenistuskohuslast kokku 246 hobuse ning mehega ja 1586. aastal 184 ratsateenistuskohuslast 322 hobuse ning mehega.⁵¹ See oli ka kõik, mida maa enda ressursid võimaldasid ülal pidada, täiendavad saksa ratsaväeosad tulnuks riigil kinni maksta, samas kui kohalikud talupoegadest sõdurid ei läinud maksma praktiliselt mitte midagi.

ORIENTATSIOONIST

Mõisamehed kui nähtus tekkis Liivimaa konföderatsiooni lagunedes, niisiis aastail 1561–1562. Võib oletada, et nende sihiks (kui millestki sellisest üldse saab kõikide mõisameeste puhul rääkida, kindlasti on see aga võimalik nende juhtide puhul) oli Liivimaa iseseisvuse, iseolemise taastamine, kuid ilmselt ilmaliku riigina ja eelistatult Saksa-Rooma riikkonda jäädes. Kujunenud olukorras eeldas see siiski mingit poolevalikut. Pealegi ei kujutanud mõisamehed oma olemasolu kestel endast kunagi ühtset jõudu, ühine sai olla vaid eesmärk. Küsimuse võib ka nii seada, et kas mõisameeste liidritel, kes omavahel kahtlemata konsulteerisid, olekski õige olnud panus ainult ühele poolele teha. Mõisamehed polnud ju hetkekski domineeriv, otsustav jõud; oli paratamatu, et neil tuli laveerida ja erinevaid pooli üksteise vastu välja mängida. Paratamatud olid ka sellega kaasnenud vead ja omavahelised konfliktid. Sõda kestis kaua, mõisameeste juhid ja terve põlvkond mehi vahetusid, nende esialgsed ideaalid – eeldusel, et neil need ikka olid – tallati porri. Tekkis palju uusi lojaalsusi, tragöödiad, isiklike üleelamisi, solvumisi. Kõige selle tõttu ei saanud Liivimaa konföderatsiooni taastamise plaanidest Liivi sõja teiseks pooleks kuigi palju järele jäänud olla, peamiseks muutusid ellujäämis- ja äraelamismured. Eespool nägime, et pärast aastate 1575–1577 sündmusi polnud enam sisuliselt ka mõisamehi.

Esialgu oli aga isegi Moskooviat ja väheperspektiivset hertsog Christophi ja Mecklenburgi suunda kõrvale jättes mitmeid valikuid.

Poola-Leedu ja Gotthard Kettler

Poola-Leedu orientatsiooni sisse mahuvad näiteks lootused Liivimaa taastamisele nüüd juba hertsog Kettleri juhtimisel. Temale kuulusid Kuramaa hertsogkond ja kuni 1566. aastani tinglikult ka Riia stift.

⁵¹ **Koit, J.** Die Musterregister der Estländischen Adelsfahne von 1584 und 1586, II. – Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat, VI. 1970–1973. Stockholm, 1975, 37–38.

Gotthard Kettler tugines oma püüdlustes ülemvõimule kogu Liivimaal peamiselt endistele ordukäsknikele ning ordurüütlitele ja vähemal määral endiste ordualade aadlile. Ordu oli 16. sajandi esimese poole vältel peaaegu kaotanud oma kunagise sõjalise olemasoluõigustuse. Juba enne reformatsiooni Liivimaale jõudmist, aga selle järel veelgi hoogsamalt, käis ka ordu maade ja varade laialitassimine ordukäsknike endi poolt. Liivi ordu oli – erinevalt piiskopkondadest, mille valitsemises kohalik põline maa-aadel tegusalt kaasa rääkis – alati olnud liivimaalaste jaoks võõrkeha omaenda teistsuguste huvide ja sihtidega. Uusi orduliikmeid rekruteeriti peamiselt Vestfaalist ja Reini-äärsetelt aladelt. On iseloomulik, et nimeliselt tuntud ja tänu sellele kindlalt või oletuslikult teadaoleva päritoluga Saksa Ordu Liivimaa haru 770 ordurüütlist ajavahemikust 1237–1562 pärinesid kindlalt Liivimaalt vaid 15 ja oletamisi 2 ehk kokku kõigest 2,2%.⁵² Orduala aadel oli üldse (Harjut-Virut kõrvale jättes) väikesearvuline.

Gotthardi õnnetuseks langes tema niigi mitte väga suur populaarsus⁵³ pärast Kuramaa hertsogiks tõusmist kiiresti. Kuramaa piiskopiala aadel deklareeris oma soovimatust tema võimu alla sattuda. Isegi Kuramaa endise orduala aadel ei soovinud tema võimu tunnustada ja ta oli sunnitud rüütelkonnale korduvalt ulatuslikke järeleandmisi tegema (“Provisio ducalis”, 1562, “Privilegium Gotthardinum”, 1570). Üleväina-Liivimaal oli ta aastani 1566 kuninglik asevalitseja, kuid tagandati siis põhjendatud reetmiskahtlustuste tõttu Sigismund II Augusti poolt. Kettleri sidemed Brandenburgi-Preisi ja Mecklenburgi vürstikodadega tihenesid kuidagi liiga kiiresti ja ta oli püüdnud liiga palju ainult talle endale alluvaid palgaväeosi Liivimaale toimetada. On iseloomulik, et tagandamine toimus Riia peapiiskopkonna aadli algatusel.⁵⁴ Järgnevatel aastatel kuni oma surmani 1587 ei kujutanud poolakate-leedulaste umbusklikule järelevalvele allutatud ning poliitiliselt isoleeritud Kettler endast enam reaalselt pretendent Liivimaa valitseja kohale ja minetas mõistagi ka mõisameeste toetuse. Ta resideerus põhiliselt mitte oma hertsog-

⁵² Ritterbrüder im Livländischen Zweig des Deutsches Ordens, 24. Nende 17 seas on esindajad sääraestest suguvõsast nagu Gilse(n), Lechtes, Löwenwolde, Plate, Poll, Rosen jt. Ordumeistriks või maamarssaliks ei tõusnud neist keegi, komtuuri- või foogtiametini jõudis 5 liivimaalast (Ritterbrüder im Livländischen Zweig des Deutsches Ordens, 25). Viidatud teoses toodud isikuandmeid ilmneb ühtlasi, et enne ordu allakäiku ei asunud Liivimaale ka kuigivõrd orduliikmete sugulasi, kes siis kohaliku vasallkonda oleksid sulandunud. Nimetada saab vaid selliseid suguvõsast, nagu Anrep, Clodt, Dellwig, Dönhoff, Dücker, von der Hoeve, Schwarthof, Vi(e)tinghof(f), võib-olla ka Bremen (selle nime kandjaid oli Liivimaal juba enne samanimeliste orduliikmete Liivimaale tulekut), Berg(e) ehk Berch (väga tavaline nimi saksa keelealal), Hahn (võib-olla kohalik suguvõsa) ja Live (kui allikais seda nime kandvad Liivimaa vasallid pole just moonutatult kirja pandud Lievenid, millisel juhul on nad kohaliku päritolu). Orduaja lõpul lisandusid veel Galenid, Plettenbergid, Fürstenbergid, Mengeded, Neurothid (Nieroth), Münchhausenid, Stael von Holsteinid, Wreded ja Wulfid. Enam kui kolmesaja aasta kohta vähevõitu! Olukord muutus, kui Liivi ordu likvideerimisel 1562. a tehti selle kõrgematele käsknikele läänistusi, osa neist abiellus ja osa viimastest, enamasti soliidses vanuses isandaist uutele aadlisuguvõsadele aluse pani, kuid suuresti Liivi sõja käigust tingituna jäid need püsima peamiselt Kuramaa hertsogkonnas.

⁵³ Veendumaks, et G. Kettleri autoriteet vähemalt Eesti alal ka enne orduriigi lõppu kuigi kõrge ei olnud, piisab tollaste poliitiliste sündmuste vaatlemisest.

⁵⁴ **Henning, S.** Livländische Churländische Chronica, 42b–45a.

konnas, kus tal tegelikku võimu nagunii polnud, vaid Riias, mis ei tunnistanud ei tema ega Poola-Leedu ülemvõimu.

Pärast Riia peapiiskopkonna Kettlerilt äravõtmist polnud Liivimaa aadli ja linlaste seas enam tuntavat Poola-Leedu orientatsiooni, vaid ainult kohanemine ja lõunasuunaline olupoliitika. Olukorda teravdas veel Üleväina-Liivimaa uue asehalduri Jan Chodkiewiczzi kohalikku aadlit tõrjuv poliitika. 1567. aastal tuli viimasel juba Riia blokaadirõngas hoida ja 1569. aastal lubas Riia peapiiskopkonna rüütelkond salaläbirääkimistel Johann Taube ja Elert Krusega alul saatkonna Moskvasse saata ja volitas neid hiljem vastu oma monarhi, Poola-Leedu kuninga tahet ja tema teadmata endid tsaari juures esindama.⁵⁵

Pärnu näide

Gotthard Kettleri suurest poliitikast taandudes jäid Pärnu mõisamehed aastateks 1565–1575 poolisesseisvasse olukorda. Nende võimuala hõlmas mitte ainult mõlemat Pärnut, vaid ka nende ümbrust mitmekümne kilomeetri raadiuses. Aastast 1575–1576 pärinevast kirjavahetusest Taani ja Vene võimude vahel ilmneb, et mõisameeste käes olid ka näiteks Audru, Tõstamaa, Korbe ja Üxküllide Vigala.⁵⁶

Pärnu mõisameeste käekäiku ja eelistusi on huvitav jälgida, sest tegemist on meestega, kelle poolevahetusel 1565. aastal rajaneb oletus Kettleri populaarsusest aadli/mõisameeste seas.

Pärnakad tunnustasid küll formaalselt Poola-Leedu ülemvõimu, jäid aga edaspidi viimase ettevõtmistest eemale ja pidasid vahelduva eduga edasi oma sõjategevust Tallinna mõisameeste ja rootslastega ning kasutasid hertsog Magnuse ja Taani kuninga Frederik II toetust. Näiteks kirjutasid Johann Taube ja Elert Kruse 9. juunil 1569 seoses läbirääkimistega Magnuse ületulekuks Ivan Julma alam-lusse, et tsaar heidab tänu Magnuse eestkostele armu Pärnu mõisameestele.⁵⁷ Pärnu mõisameestel oli tõepoolest oma valduste piirialadel alatasa Viljandi venelastega hõõrumisi ja kokkupõrkeid. Lisaks olid nad veel sügisel 1568 teinud suurema rüüsteretke venelaste käes olnud Virumaale ja põletanud maha Rakvere alevi.⁵⁸ Magnuse ja Taani krooni huvitatus sekkumisest pärnakate ja venelaste vahelise vahetuse seletub sellega, et 1563. aastal Taani ning Poola-Leedu vahel sõlmitud traktaadi kohaselt pidigi Uus-Pärnu Taanile kuuluma, ja aastail 1565–1568 nõutasid nad Sigismund II Augustilt korduvalt, ehkki tulemusteta, linna üleandmist.⁵⁹ Need juriidilised nüansid polnud Pärnu mõisameestele kindlasti teadmata.

⁵⁵ Eesti biograafiline leksikon, 238, 513.

⁵⁶ Nt Копенгагенские акты, относящиеся к русской истории. – Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1916, 2. II, nr 275, lk 211–212.

⁵⁷ Датский архив, nr 194.

⁵⁸ Russow, B. Liivimaa kroonika, 166.

⁵⁹ Jensen, F. P. Danmarks konflikt med Sverige 1563–1570. (Skrifter utgivet af Det historiske institut ved Københavns universitet, XII.) Kopenhagen, 1982, 249–251.

Hertsog Magnus oli 1563. aastal kaotanud rootslastele kogu Läänemaa, sealhulgas ka Vana-Pärnu. Kui mõisamehed 1565. aastal Uus-Pärnu rootslastelt valutasid, on võimalik, et hertsog Magnus sai Vana-Pärnu tagasi; vähemalt oli see 1560. aastate teisel poolel vormiliselt taas tema valduses. Vana-Pärnu oma lähema ümbrusega elas sel perioodil – võimalik niisiis, et tänu Magnuse rahumeelsetele suhetele moskoviitidega – isegi üle teatud õitsengu. Nii mõõdeti seal ainuüksi aastail 1568–1569 välja koguni 21 uut krunti.⁶⁰

Magnuse juhitud Tallinna piiramisel osales hulk Pärnu mõisamehi oma rittmeistri Bernd Höweleni eestvedamisel. Veelgi olulisem oli, et pärnakad varustasid piiramise ajal Magnuse laagrit toiduainete ja hobusesöödaga (sama tegid muide riialased).⁶¹ Veel üks näide: 10. märtsil 1571 läänistas hertsog Magnus oma sõjaleeris Tallinna all Uus-Pärnu bürgermeistrile Konrad von Vitinghofile (Vitinghouen) *ausa ja truu teenistuse eest* Oara küla ja kaks Jeckeperi talu Vana-Pärnu kihelkonnas.⁶²

On ilmne, et mitte ilma põhjusteta ei jätnud pärnakad kümneks aastaks oma linna ebamäärasesse kuuluvusse ega valinud lõpuks hoopis Taanit. Pärnu puhul võiks muidugi spekuloida ka Riia-seostega, mis püsis samuti 1581. aastani iseisva vabalinnana. Milline muu (kas või ainult majanduslik) baas, tagamaa, taustajõud pärnakate puhul veel kõne alla tuleks? – kõigest Riia või hertsog Magnus (Taani). Kettler oli alternatiiviks ainult 1566. aastani. Need, kes tahavad kõikide mõisameeste sammude taga näha ainult isiklikku omakasupüüdu, võivad Pärnu mõisameeste puhul esile tuua hoopis asjaolu, et Poola-Leedu kroon oli neile võlgu nende palga – arvestuslikult 400 ratsamehe ja 100 jalaväelase (tegelikult oli neid tõenäoliselt vähem) peale 4000 taalrit kuus, mis 1570. aastaks oli kasvanud juba 400 000 kuldnani.⁶³ Kuid hertsog Magnus seda neile ju ei hüvitanud ja see ei saanud ka määravaks pärnakate hilisemal ametlikul seljapööramisel Poola-Leedule. Ehk kõlbab seletuseks hoopis asjaolu, et pärast Erik XIV kukutamist ja Sigismund II Augusti õemehe Johan III trooniletõusu 1568. aastal olid Rootsi ja Poola-Leedu omavahelise sõjategevuse lõpetanud ning teineteisele lähenemas, Pärnu mõisameeste Rootsi-vastane hoiak aga püsis.

Pärast Tallinna piiramise nurjumist ja Stettini rahutingimuste teatavakssaamist pärnakad ilmselt distantseerusid Magnusest, säilitades aga orientatsiooni Taanile. Poola-Leedus algas 1572. aastal pikem segaduste aeg, mis paisus 1576. aastal kodusõjaks.

1575. aasta varasuvel hakkasid venelaste salgad jälle Rakvere juurde kogunema. Tallinnas kardeti uut piiramist, kuid vägi liikus hoopis Pärnu alla. Linn piirati ümber, rajati patareid, alustati pommitamist ja tormijookse. Väidetavalt

⁶⁰ Kivimäe, J., Kriiska, A., Põltsam, I., Vunk, A. Merelinn Pärnu. Pärnu, Pärnu Linnavalitsus, 1998, 97.

⁶¹ Чумиков А. Осада Ревеля (1570–1571) герцогом Магнусом, 26.

⁶² <http://www.marjamaa.ee/?id=10945>.

⁶³ Leimus, I. Das Münzwesen Livlands im 16. Jahrhundert, 55. Siinkirjutaja ei ole asjatundja 16. saj-il Liivimaal kasutatud rahavääringute alal, ent kuidas ka ei arvuta, ei tule aastatega 1565–1570 kuidagi nii suurt võlasummat kokku. Kõlbaks seletus, et 1565. a anti mõisameestele lubadus üle võtta ka neile Rootsi krooni poolt maksmata jäänud palgavõlg.

olevat moskoviidid Pärnu müüride all kaotanud 7000 meest (soovitatav vähemalt kahe ja poolega jagada), enne kui linn 9. juulil alistus. Vahetult enne venelaste piiramisväe kohalejõudmist olid pärnakad endid Taani võimu alla pakkunud ja Claus Ungern oli nad omal riisikol ka vastu võtnud. Et just samal ajal maabus Saaremaal aga Saksi-Lauenburgi hertsog Magnus⁶⁴, hõivas Maasilinna ja Muhumaa ning vangistas Ungerni, kes juhtus Muhus viibima, siis ei saanud Pärnu mõisamehed Saaremaalt mingit reaalist abi. Pärnu alistumistingimused olid ootamatult leebed. Soovijad võisid koos oma varaga lahkuda ja nad kogunesidki Kihnu saarele, et sealt kuidagi edasipääsu otsida. Saksi-Lauenburgi Magnus lasi neile seal kallale tungida ja nad paljaks röövida, osa aga vangidena Rootsi saata. Seejärel lahkus hertsog Saaremaalt, vabastades enne Ungerni vahi alt. Too omakorda ruttas Maasilinna tagasi vallutama, mis tänu lossis puhkenud tulekahjule kergeks osutus.

Rootsi ja hertsog Johan

Harju-Viru aadli ja mõisameeste Rootsi-orientatsioon alates 1561. aastast tulenes algselt ilmselt soovist peatada sõda Moskooviaga. Esialgu oli Rootsi sekumine Liivimaal olnud Soome hertsogi ja asevalitseja⁶⁵ Johani isiklik algatus. Võimalik, et teda ärgitas oma tegevust aktiveerima ja valdusi laiendama Gustav Vasa testamendisätete revideerimine Erik XIV algatusel Arboga riigipäeval 1561. aastal, millega piirati kuninga poolvendade Johani, Magnuse⁶⁶ ja Karli võimutäiust neile pärandatud hertsogkondades. Johani sammudest tulenenud paratamatu konflikt orduga ei tähendanud automaatselt sõda Poola-Leeduga, sest Sigismund II August oli Liivimaa jagamisega sisuliselt nõus. Poola-Leedu peamised huvid olid

⁶⁴ Magnus von Sachsen-Lauenburgi hertsogitiitlil oli siis veel tühi kõla, ta oli peaaegu maata prints, viibinud pikalt Rootsis, kuhu teda oli kutsunud tema tädipoeg Erik XIV oma ema, Gustav Vasa esimese abikaasa Katharina von Sachsen-Lauenburgi mälestuseks, et Magnuse pankrotistunud isa Franz I saaks kulusid kokku hoida. Magnus kuulus Vasade perekonnaringi mitte ainult oma kadunud tädi kaudu, vaid ka abielu läbi Rootsi printsessi Sofiaga. Taani Frederik II-ga oli tal muide samasugune sugulus kui Rootsi Erikuga – ka too oli tema tädipoeg. Rootsi 1568. a riigipöördes toetas Magnus Johan III-ndat, kes läänistas talle oma õe abielukaasavara pandina endise Maasilinna foogtkonna. Stettini rahu järel (1570) kuulus see juriidiliselt uuesti Taanile ja anti viimasele osakaupa a-il 1573–1574 ka üle. Edaspidi oli hertsogi enda asi, kuidas ta oma valdusõigusi kaitseb. Saksi-Lauenburgi Magnus hõivaski 1575. a mõneks ajaks Maasilinna kindluse ja Muhumaa, hiljem viis aga oma privaatsõjategevuse üle Holsteini piirialadele. Tema diversioonide eesmärgiks oli pressida kuningas Frederik II-lt endale välja kogu Saaremaa. Magnus tõusis vanema venna surma järel Magnus II-na Saksi-Lauenburgi hertsogitroonile (valitses formaalselt a-il 1581–1603), kuid isegi tema naine keeldus oma liiga brutaalsele mehele Saksamaale järgnemast. Lõpuks vangistati Magnus nooremate vendade poolt ja hoiti elu lõpuni lukkude taga. Siia peab lisama, et Rootsi toetus Magnus II-le 1575. a oli kättemaks selle eest, et Taani oli veidi varem Rootsile teenistuse üles öelnud mõisameestelt Läänemaa vastu võtnud.

⁶⁵ Tema hertsogkond hõlmas ainult Edela-Soome (Turu ja Kokemäenkartano läänid ning Ahvenamaa), mujal Soomes oli tal asehaldurivõim.

⁶⁶ Östergotlandi hertsog Magnus (1542–1595), kes jäi juba noores eas vaimuhaigeks ega mänginud seetõttu Rootsi riigielus erilist osa, erinevalt oma kahest vanemast ja ühest nooremast vennast, kes kõik jõudsid kuningaks olla.

seotud Riia linnaga, millel oli suur tähtsus etnilise Leedu ja Valgevene peamise väljaveosadamana. Riia kaitseks vajati muidugi mingisugust territoriaalset barjääri, kuid põhimõtteliselt ei ulatunud Leedu huvisfäär kaugemale Riia peapiiskopkonna põhjapiirist. Kõik muu oli läbiräägitav ja vajadusel loovutatav. Sigismund II August oli põhimõtteliselt valmis kompromissiks ka Moskooviaga, kuid sellega polnud päri Ivan Julm.

Hertsog Johan ajas hoopis Poolale-Leedule lähenemise poliitikat, võib-olla eesmärgiga rajada endale Eesti alal kuningas Erikust sõltumatu võimuala. Erik XIV aktsepteeris siiski esialgu Johani poolt Liivimaal äratehtut.

Võimalik, et ilma Magnuse eelmisesügisese krahhita oleks linn muidu märksa perspektiivsemat Taanit eelistanud. Nüüd sai määravaks, et Rootsile kuulunud Soome oli puhtfüüsiliselt lähemal ja Rootsi Venemaaga rahujalal. Ajalookirjanduses levinud väide, et otsustav oli Rootsi kuninga valmisolek takistada lüübeklaste jt lääneeurooplaste kaubandust Venemaaga Narva kaudu, on vähemalt vaieldav. Kuidas pidanuks see aset leidma, kui Rootsi Moskooviaga parasjagu ei sõdinud ega kavandanud ka niipea sõdima hakata? Tallinna endine osasaamine Vene kaubandusest eeldas isegi Soome lahe sulustamise korral välismaistele laevadele tallinlaste endi jaoks rahuaega Venemaaga. Juhime ka tähelepanu, et linn alistus **pärast** rüütelkonda. Kui siis hiljem selgus, et alistumine Rootsile ei toonud kaasa rahu, vaid uue sõja, seekord Taani ja Poola-Leeduga, oli rohkem aadlil ja vähem linnal põhjust tehtud valikus pettuda.

Lühemat aega, 1562–1563, oleks võimalik olnud ka Poola-Rootsi segaorientatsioon – panustamine Soome hertsogile Johanile, kes abielupandina Poola-Leedu printsessi Katarina Jagellonicaga (Jagiellonka) omandas enam-vähem needsamad valdused Eesti-Läti piirimaadel, mis hiljem kujunesid hertsog Magnuse Liivimaa kuningriigi tuumikuks: Karksi, Helme, Härgmäe, Trikāta jt lossid. Hertsog Johan vangistati siiski peagi riigireeturina Erik XIV poolt ja lisaks tähendanuks tema toetamine Liivimaa lõpliku tükeldamise aktsepteerimist. Mingeid teateid mõisameeste lootustest seoses temaga ei ole; kui neid oligi, siis tõenäoliselt peamiselt Tallinnas.

Ka hiljem võis Rootsi-orientatsioon olla (Klaus Kurselli puhul ilmselt oligi) endiselt seotud lootustega küll Rootsile toetava, kuid Rootsist eraldi jääva Liivimaa riigi rajamisele näiteks Södermanlandi hertsogi Karli valitsemise all.⁶⁷

Hertsog Magnus ja Taani

Taani-orientatsioon tugines samalaadsetele lootustele: rahu idas ja omariikluse mingis vormis säilimine. Kõikidest võimalikest kandidaatidest näisid Taani välja-vaated Moskooviaga diplomaatiline lahendus ja püsiv rahu saavutada kõige pers-

⁶⁷ Taoline projekt oli mõnda aega tõesti eksisteerinud ja mõned siinsed hertsog Magnuselt vallutatud maa-alad Karli hertsogkonna koosseisu lülitatud – Muhu, Maasilinna ja Kihelkonna, võib-olla ka Hiiumaa.

pektiivsemad. Taani oli Moskvaga varem ikka hästi või vähemalt rahumeelselt hakkama saanud ja Lapimaad arvestamata polnud tal Venemaaga ühist piiri. Nii siis mitte sõdimiseks ei vajatud Taanit ega toetatud hiljem hertsog Magnust, vaid selleks, et mitte sõdida. Oldenburgide konglomeraatriik pakkus lisaks Schleswig-Holsteini näol näite, kuidas jääda ühtlasi edasi Saksa-Rooma riiklonda. Sellest siis nii massiivne Taani-orientatsioon liivimaalaste seas eriti Liivi sõja esimestel aastatel.

Võiks öelda, et mõisameeste toetus hertsog Magnusele sai alguse veel enne, kui *Liivimaa mõisamehed* spetsiifilise nähtusena tekkisid. 1560. aasta kevadel ja suvel hakkas osa ordu poolt kogutud ja erinevates kohtades talvekorteris olnud väeosadest mitmel põhjusel, millest üheks oli saamata palk, mässama ja osa lipkondi astus Liivimaale saabunud Magnuse teenistusse.⁶⁸ Peamine ei olnud ilmselt siiski palk: *...sest nad olid enamuses Liivimaa aadlimehed*, seletab kroonik Johann Renner.⁶⁹

Jättes kõrvale üksikud riigisakslased, on ilmne, et hertsog Magnus toetus edaspidi eelkõige Saare-Lääne ja Kuramaa stiftide (mis on ka loomulik) ning Tartumaalt põgenenud aadlile. Eesti alal oli Saare-Läänemaa aadli toetus Magnusele tema tegevuse algul peaaegu absoluutne, kuid ka tartumaalaste puhul oli see märkimisväärselt lai. Juba 1558. aastal toetasid Magnuse kandidatuuri (tollal Tartu koadjuutori kohale) Tartu piiskop Hermann II Wesel, toomkapiitel, stiftinõukogu ja raad – ning ordu ei protesteerinud. Ehkki hertsog Magnuse Tartu koadjuutoriks valimine jäi ilma kohese praktilise tulemita, kõneleb valimise fakt ise sellest, et ta oli võimaliku maaisandana Liivimaal juba tuntud ja tõsiseltvõetav kandidaat. Hiljem toetasid Magnust näiteks endine Tartu rüütelkonna peamees Johann Stackelberg⁷⁰, viimane stiftifoogt Elert Kruse (ajutiselt), mitu endist toomhärrat ja stiftinõunikku jne.

Magnuse tegevuse kõige aktiivsematel aegadel, eriti aastail 1560, 1565 ja 1570–1571, toetas teda kõige järgi otsustades ka suur(em) osa Harju-Viru-Järva

⁶⁸ Johann Renneri Liivimaa ajalugu, 108, 127. Nimetatud on Põltsamaal (kus talvitasid Joseph van Mundeni ja Geert van der Marcke lipkonnad) ja Uus-Pärnus (Baltzer Fürstenbergi lipkond) paiknenud väeosi, kuid neid võis olla veel. Kõik nimetatud olid jalalipkonnad. J. Renneri mässukirjelduses esinevad veel ordu väeülema Schweder van Melschede ja rittmeister Othmer van Galeni nimed – nemad kamandasid ilmselt mässavaid ratsalipkondi. Ükski siin nimetatud rittmeistritest ise mässus ei osalenud.

⁶⁹ Samas, 127.

⁷⁰ Üks tervest reast Stackelbergidest, kes hertsog Magnust toetasid. Esineb allikates a-il 1533–1568, oli a-il 1552–1558 Tartu rüütelkonna peamees, läks Magnuse teenistusse ja sai 1565. a tema nõunikuks. Vähemalt Liivimaa kuningriigi tekkeajal oli arvatavasti veel elus. Tema samanimeline vennapoeg (allikais a-il 1566–1599, esimene abielu 1568. a Wolmar Üxküllile lese Anna Tuvega, teine 1586. a Magdalena von Brackeliga) põgenes Vene okupatsiooni eest Tartumaalt ja teenis Pärnu mõisameeste Heinrich Dückeri lipkonnas. Ilmselt oli ta koos osa Pärnu mõisameestega a-il 1570–1571 hertsog Magnuse teenistuses, 1572. a läks rootslaste poole üle. Hiljem oli ta Eestimaa maanõunik ja aadlilipkonna rittmeister. Vt *Genealogisches Handbuch der Baltischen Ritterschaften. Theil Livland. Herausgegeben vom Verband des Livlandisches Landadels. Bearbeitet von Dr. Astaf von Transehe-Roseneck. Bd. 2. Görlitz, 1929, 913–916, 922.*

aadlist, aastail 1570–1571 ka märkimisväärne osa Riia peapiiskopkonna aadlist. Märkimist väärrib ka, et Eesti (s.o Tartu ja Saare-Lääne stiftide ning Harju-Viru; mujal endistel ordualadel oli aadlit napilt) ja Läti ala (peamiselt Riiamaa) aadel kujutasid endast paljudele eranditele vaatamata kaht teineteisest eraldiseisvat suguvõsade süsteemi. Neist olid selgemalt hertsog Magnuse selja taga Eesti ala aadlimehed. Aadel osales poliitikas perekondlike klannide ja abieluliitadena. Ehkki nad maandasid kindlasti ka riske ja suunasid suguvõsa mõjukaid liikmeid Rootsi ja Poola-Leedu leeri, annab ühe või teise perekonnanime sage esinemine hertsog Magnuse lähikonnas alust oletuseks, et vastav suguvõsa oli vähemalt ajutiselt temale panuse teinud. Sellisteks suguvõsadeks olid näiteks Üxküllid, Farensbachid, Vitinghofid, Zoeged, Wrangelid, Kursellid, Taubed, Stackelbergid, Ungernid, Rosenid, Tiesenhausenid, Buxhoevidenid, Wulfid ja Brackelid. Neid osalt väga arvuka liikmeskonnaga suguvõsadeks tervikuna Magnuse avalikeks ja salajasteks toetajateks pidades tähendaks see juba umbes poolt Eesti ala aadelkonnast. Iga tahe kujutasid need aga kohaliku aadli eliiti.

1577. aasta valikud ei tulenenud vast enam poliitilistest sümpaatiatest, vaid enesealalhoiuvajadusest. Magnuse tookordne toetamine tõi paljudele aadlisuguvõsadele kaasa raskeid repressioone eriti moskoviitide (1577–1578), kuid vähemal määral ka Rootsi ja Poola-Leedu võimude poolt.

Hertsog Magnuse toetust Liivimaa linnades on raskem hinnata. Harju-Viru rüütelkonnaga võrreldes oli näiteks Tallinna raad ja küllap siis ka kodanike enamik Taani ja Magnuse suhtes märksa reserveerituma hoiakuga. Tartu põgenenud või Venemaale küüditatud kodanikud nägid Magnuses vähemalt 1571. aastani oma päästjat. Olulised märgid on ka Riia rae kõhklused 1567. aastal, mil Magnus end Riia valitsejaks pakkus, ja Võnnu ning Volmari elanike valmisolek rünnata 1577. aastal Poola garnisoni, et minna Magnuse võimu alla.

Hertsog Magnuse populaarsus oli mõisameeste seas eriti kõrge 1560. aastate alul, kuid paraku polnud Magnus siis maksujõuline. Oluline on ka silmas pidada, et erinevate lähtekohtadega maaisandate korral, kuid otseselt (tervikuna või osakaupa) mõne naaberriigi koosseisu kuulumata oli Liivimaa konföderatsiooni taastamine endiselt mõeldav – näiteks ühisriik kolme hertsogliku maaisandaga.

Ei ole võimalik tõestada, et mingil ajahetkel oleks enamik Liivimaa aadlist ja selle väeosadest olnud Magnuse poolel, kuid tema igakordses konkreetsetes tegevuspiirkonnas küll. (Jättes kõrvale oletused, kui vabatahtlik või pealesunnitult see igal konkreetset juhul oli.) Eriti ilmne oli see Tallinna piiramise kuudel. Ilma selle toeta ei oleks hertsog Magnuse nii kauaaegne püsimine arvestatava valitsejandidaadin Liivimaal võimalik olnud.

KAS PEAMINE OLI RAHA?

Kuid läheme tagasi ühe peaküsimuse juurde: kas mõisameeste (aadli) mitmekordsete poolevahetuste taga oli alati või peamiselt lihtsalt raha? Sellele küsimusele pole ühest vastust. Kordame faktid veel kord üle.

Aasta 1560. Orduarmee liivimaalastest lipkonnad mässasid väidetavalt saamata palga pärast ja läksid üle hertsog Magnuse poolele. Mitte-liivimaalastest lipkonnad polnud samuti palka saanud, kuid nende mässust pole juttu. Muide, niipea kui Magnusega seotud kohesed rahulootused haihtusid, muutusid needsamad poolt vahetanud lipkonnad uuesti rahutuks ja enamik tuli laiali saata.

Aasta 1561. Harju-Viru-Järva rüütelkond ja Tallinna linn koos seal paiknevate kohalike üksustega alistusid Rootsile. Rüütelkond ja mõisamehed ei võitnud rahas mõõdetuna midagi, Tallinn aga küll: temale maksti Erik XIV poolt kinni ordule Keila mõisa peale laenatud 30 000-taalrine lootusetu võlg ja avati mitmeid subsidiume.

Aasta 1565. Uus-Pärnus paiknenud kaks mõisameeste lipkonda, kellele Rootsi kroon võlgnes mitme aasta palga, läksid Kettleri poole üle (osa läks juba 1563. aastal Magnuse poolele üle ja ühines Kettleriga ajal, mil Magnus aastail 1563–1564 Taanis viibis) ja vallutasid üllatusrännakuga linna, seejärel osalesid sõjakäigus Tallinna alla, kus usuti toetust leiduvat. Palgaraha ei tasunud ei Kettler ega Poola-Leedu, see-eest aga loodi Pärnu ümbruses mõisameeste omavalitsuslik territoorium, mis püsis kümme aastat, võideldes pea lakkamatult rootslastega.

Aasta 1570. Rootsi kroon võlgnes kolmele mõisameeste lipkonnale Tallinnas tohtu summa, ei teinud midagi sõdurite äraelamise tagamiseks ja šantažeeris neid ähvardustega nad Rootsi laevatada. Tulemuseks oli Kurselli mäss ja kahe lipkonna minek alul venelaste, seejärel Magnuse teenistusse. Sama aasta hilisul alanud Tallinna piiramisel osalesid Magnuse poolel lipkonnad kogu Liivimaalt.

Aasta 1571. Roseni lipkond koos toetussalgaga Tiesenhauseni lipkonnast tegi katset Tartut venelastelt vallutada ja hävis suures osas. Pole teada, et asi olnuks palgavõlas.

Aasta 1572. Jürgen Farensbach värbas lipkonna tsaari teenistusse. Küsigemendilt, kust ta need mehed värbas. Kellega oli tegemist?

Aastavahetus 1574/75. Vaatamata enam kui aastasele ettevalmistusajale, korduvatele lubadustele ja edasilükkamistele ei tasunud Rootsi kuuele mõisameeste lipkonnale palgavõlga ja need loovutasid võla pandi – Läänemaa – täies vastavuses Rootsiga sõlmitud kokkuleppele Taanile. Tõepoolest nagu raha pärast, kuid see jäi enamikus nagunii saamata. Põhjusti oli teisigi. Viimase hetkeni püsis võimalus, et mõisamehed aktsepteerivad Rootsist suure hilinemisega ja ebapiisavas koguses saabunud kaupu palgana – tingimusel, et saavutatakse vaherahu Venemaaga. Seda ei juhtunud. Taani oli venelastega rahujalal ja tema peatset sõttasattumist ei ennustanud veel miski.

Siinkirjutajale näib kõige taandamine rahale ja omakasule vähemalt kahtlasena. Igatahes pole seda võimalik tõestada – nagu pole paraku võimalik tõestada ka vastupidist. Silma torkab aga hoopis Rootsi krooni korduv (et mitte öelda pidev) petlik, ahne vmt suhtumine mõisameestesse. Eelöeldust tuleneb, et levinud arusaam mõisameeste müüdavusest pole mitte ajalooline, vaid historiograafiline fakt.

Eelistuste territoriaalne jagunemine

Vana-Liivimaa konföderatsioon koosnes enne üksteisest lagunemist ajalooliselt ja poliitiliselt selgelt eristuvatest territooriumidest, mille eriilmelisus säilis ka kõneksoleval perioodil.

Harju- ja Virumaa koos nendega hiljem liitunud **Järvaga** olid eriseisundis ordualad rohkearvulise aadli ja selle omavalitsusega. Arusaadavatel põhjustel huvitavad need alad meid ka enim. Sõja puhkedes olid nad rahulootuste tõttu valinud Taani-orientatsiooni, pettusid selles umbes aastase asjatu ootamise järel ja tunnistasid taas ordu (kaudselt Poola-Leedu) võimu. Harju-Viru rüütelkond oli siiski endiselt üpris Taani-sõbralik. Kui Magnus ostis 29. juunil 1560 Tallinna piiskopiameti katoliiklikult piiskopilt Moritz (Mauritius) Wrangelilt viimase ettepanekul, oli sel tehingul ilmselt ka rüütelkonna tugi. Hilisemad sündmused samal aastal – venelaste sissetung neutraalseks peetud Läänemaale, talurahvaülesthõus ja Magnuse võimupürgimuste krahh – viisid Tallinna ja Harju-Viru-Järva rüütelkonna alistumiseni Rootstile 1561. aastal. Eesmärk, nagu öeldud, oli endine – rahu. Järgnevalt püüdis Tallinn teatud kõhklustele vaatamata oma otsuse juures, aadel aga läks 1565. aastal osaliselt Kettleri ja Magnuse, 1570. aastal suuremas osas Magnuse ja 1574/75. aastal Taani poolele üle.

Pärnu piirkonnast oli pikemalt juttu eespool.

Saare-Lääne piiskopkonna aadel püüdis pärast 1560. aastat arusaadavalt oma läänisanda hertsog Magnuse selja taga, Rootsi võimu alla sattunud läänlased tõusid 1565. aastal tema toetuseks isegi üles ja osa Lõuna- ning Ida-Läänemaast kuulus järgnevalt Pärnu mõisameeste võimu ja kaitse alla. 1570. aastal läänemaalased Magnuse toetuseks enam üles ei tõusnud, orienteerudes saaremaalaste eeskujul edaspidi pigem Taanile. Läänemaa hilisemal vallutamisel venelaste poolt seda otseselt Magnuse “Liivimaa kuningriigiga” ei liidetud.

Tartu piiskopkond okupeeriti venelaste poolt juba 1558. aastal, sealt põgenevad aadel ja linnakodanikud seostasid oma lootusi aga korduvalt peamiselt hertsog Magnusega.

Kuramaa piiskopkond (Piltene piirkond) oli Magnuse isiklik valdus, mis püüdis aga suurema osa Liivi sõja ajast neutraalsena. Märkimist väärib stifti aadli ja linnade visa vastuseis Kettleri võimu alla minekule.

Riia peapiiskopkond kuulus alates 1561.–1562. aastast alul autonoomse vaimuliku, seejärel ilmaliku vürstkonnana Poolale-Leedule, kuid selle rüütelkond püüdis korduvalt ajada iseseisvat poliitikat. 1563. aastal toetas osa aadlist Christoph von Mecklenburgi võimuharamiskatset; 1566. aastal saavutati Kettleri tagandamine asehalduri kohalt, kuid satuti kohe konflikti uue asehalduri Jan Hieronym Chodkiewicziga; 1567. aastal peeti läbirääkimisi Kurselli ning Magnusega ja 1569. aastal Taube ning Krusega; aastail 1570–1571 osaleti Tallinna piiramisel; 1577. aastal mindi taas üle Magnuse poolele ja langeti repressioonide ohvriks nii moskoviitide kui poolakate-leedulaste poolt.

Riia linn püüdis iseseisvana 1581. aastani, kaaludes Poola-Leedu protektoraadi kõrval korduvalt ka hertsog Magnuse ja Christoph von Mecklenburgi kandidatuuri oma maaisanda kohale.

Kuramaa ordualad olid hiljem Kettleri hertsogkonnaks, olles läheduse tõttu Leedule ka enim viimasele orienteeritud, kuid aadel tõrjus kõik Kettleri katsed oma võimu kinnistada ägedalt tagasi.

JÄRELDUSI

Analüüs näitab, et Liivi sõja ajal oli olemas Liivimaa aadli ja linnakodanikkonna iseseisvusmeelne tiib. Ühtlasi moodustasid just nemad ka n-õ rahuerakonna. Need jõud nägid pääsemist sõjakoledustest ja Liivimaa jagamisest mitte sõjas, vaid kokkuleppes Venemaaga. Just seetõttu sobis Taanit esindanud ja hiljem Ivan Julmaga sobingusse astunud hertsog Magnus selle erakonna käilakujuks kõige paremini. Teiste kandidaatidena tulid eri ajal ja mitte tingimata kogu Liivimaal kõne alla Gotthard Kettler, Soome hertsog Johan, Södermanlandi hertsog Karl ja hertsog Christoph von Mecklenburg.

Rahuparteil olid ka oma relvajõud – laialipillatud, erineva juhtimise all olnud mõisameeste salgad, mis enam-vähem ühtsema jõuna esinesid küll ainult aastail 1565, 1570–1571 ja 1574–1576. Kõikidel nendel puhkudel oli mõisameeste tegevus suunatud või pöördus Rootsi vastu ja nii või naa seotud ka hertsog Magnusega.

Oletada võib – ehkki tõestamisele ei kuulu –, et liivimaalaste enamiku (mõeldes selle all eelkõige kandvaima, ühiskonda koos hoidva kihi – maa-aadli – ja linnakodanike enamiku) poliitiliste eelistuste gradatsioon Liivi sõja ajal oli järgmine: omariikluse säilimine uuendatud Liivimaa konföderatsioonina (Taani, Poola-Leedu, Rootsi või Moskoovia protektoraadi all) – Taani – Poola-Leedu – Rootsi – Moskoovia. Läks peaaegu täpselt vastupidi. Paraku ei kuulu ajalooteaduse vaatevälja oletus, et tollastel liivimaalastel oli õigus.

LIVONIAN HOUSEHOLD TROOPS DURING THE LIVONIAN WAR

Andres ADAMSON

There has been a very strong historiographic tradition, one that started with the chronicler Balthasar Russow, to depict the Livonian household troops (*Hofleute*), such as they were at the time of the Livonian War, as unscrupulous adventurers, mercenary fortune-seekers and renegades, even though in principle these men (speaking, in the first place, about the leaders and core troops, not necessarily the majority of rank-and-file) represented the Livonian landed gentry and, to a lesser extent, retired Order knights and their squires, essentially forming the militia of the local nobility. The landed gentry was the one social class that had the most to lose through the events of the period, which presumably prompted them to demonstrate a high degree of responsibility in their actions and behaviour – after all, it was in their interests to maintain order and stability. So, how legitimate are the oft-reiterated accusations against the household troops? What was the specific composition of their units? Who were their commanders? What were their goals?

What induced the household troops to repeatedly change sides during the Livonian War? It is these questions that the article focuses upon.

The article provides numerous examples of the complement and commanders of the banners (their number fluctuating between 5 and 11 in 1561–1574, and subsequently dropping to 2–3) from the period of 1562–1577. These examples indicate that the Livonian household troops, indeed, were to a great extent made up of representatives of the local landed gentry and freemen.

The article also follows the orientation of the household troops and its changes during the Livonian War, predominantly in 1565 (when the banners in Pärnu serving the Swedish Crown switched sides, teaming up with Gotthard Kettler, the first Duke of Courland, and with Poland-Lithuania, threatened Tallinn, and set up a self-rule authority, which persisted for ten years) and in 1570–1571 (the mutiny of household troops led by Klaus Kursell in Tallinn, and the participation of most of the household troops in the siege of Tallinn by Duke Magnus of Holstein and the Muscovites). A special segment is devoted to the Pärnu household troops.

One can assume that the goal of the leaders of *Hofleute* was to restore the independent statehood of Livonia, preferably within the Holy Roman Empire. Under the circumstances that had arisen, however, it was imperative to pick a side. Not for a moment did the household troops represent a dominant, decisive force; it was thus indispensable for them to negotiate their way between various obstacles and play different sides off against one another, which inevitably led to blunders and mutual conflicts. By the second half of the Livonian War, presumably, not much remained of the plans of restoring the Livonian Confederation, while survival and subsistence issues became the primary concern. The institution of household troops in essence ceased to exist after the events of 1575–1577.

The analysis indicates that during the Livonian War a pro-independence wing emerged among the Livonian gentry and townspeople, forming the so-called peace party. Dismissing hostilities, these forces perceived an agreement with Russia as a chance to escape the atrocities of war and avoid the division of Livonia. That is why Duke Magnus, who represented Denmark and later struck a deal with Ivan the Terrible, proved a suitable figurehead for this faction. The other potential candidates, considered at different times and not necessarily in all of Livonia, were Gotthard Kettler, Duke Johan of Finland, Duke Karl of Södermanland, and Duke Christoph of Mecklenburg.

The peace party, however, had its own armed forces – scattered bands of household troops under diverse command, which only united in action in 1565 (conquest of Pärnu and blockade of Tallinn), in 1570–1571 (siege of Tallinn), and in 1574–1576 (first on Sweden's side, then came the sale of Läänemaa to the Danish Crown, and the loss of the territory to Muscovites). In all these cases the operations were either targeted against or eventually turned against Sweden, and were, one way or another, also connected with Duke Magnus.

This largely accounts for the ill repute that the household troops acquired in contemporary historical literature (predominantly dictated by Swedish interests) – from which the said perception was adopted by later authors.